

**ДЕРЖАВНА СЛУЖБА УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ**

ШИРОБОКОВ Юрій Миколайович

УДК 159.9:159.96 (355.1)

ПСИХОЛОГІЯ ВІЙСЬКОВОГО ПОЛОНУ

Спеціальність 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах»

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Харків – 2020

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному університеті Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, Міністерство Оборони України.

Науковий консультант:

доктор психологічних наук, професор **ТІМЧЕНКО Олександр Володимирович**, Національний університет цивільного захисту України, головний науковий співробітник навчально-наукової лабораторії екстремальної та кризової психології науково-дослідного центру.

Офіційні опоненти:

член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор **КОКУН Олег Матвійович**, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, заступник директора з науково-інноваційної роботи;

доктор психологічних наук, професор, заслужений працівник освіти України **ОСЬОДЛО Василь Ілліч**, Національний університет оборони імені Івана Черняхівського, начальник гуманітарного інституту;

доктор психологічних наук, професор, заслужений працівник освіти України **ПОТАПЧУК Євген Михайлович**, Хмельницький національний університет, завідувач кафедри практичної психології та педагогіки.

Захист відбудеться «_____» _____ 2020 р. о _____ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.852.22 у Національному університеті цивільного захисту України за адресою: вул. Чернишевська, 94, м. Харків, 61023, зал засідань.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного університету цивільного захисту України за адресою: вул. Чернишевська, 94, м. Харків, 61023.

Автореферат розісланий «_____» _____ 2020 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат психологічних наук, доцент

В.Є. Христенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Незважаючи на значну кількість досліджень щодо психологічного забезпечення воєн і військових конфліктів, проблема військового полону відображена у них фрагментарно.

Про радянських військовополонених на сторінках наукових видань до 1949 р. взагалі намагалися не говорити. Лише на початку 1950-х років були проведені дослідження радянських юристів, які розглянули категорії міжнародного військового права з юридичної точки зору, зокрема такі поняття, як «збройні сили», «комбатанти», «злочини проти законів і звичаїв війни» (О. Амелін, А. Полторак, П. Ромашкін та ін.).

Другий етап (1956–2014 рр.) розпочався з Постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про усунення наслідків грубих порушень законності щодо колишніх військовополонених і членів їх сімей» від 29 червня 1956 року та XX з'їзду КПРС. У цей час були проведені наукові дослідження, де в тій чи іншій формі розглядалися питання полону (М. Лемещук, В. Петров, К. Петухов, В. Романовський та ін.). Крім того, проблема радянських військовополонених була відображена в низці збірників матеріалів Нюрнберзького процесу, в історико-документальних та художніх творах (М. Алексєєв, Є. Бродський, М. Дев'ятов, Є. Долматовський та ін.).

Загалом саме другий етап став переломним у розумінні радянським суспільством того, що «потрапити у полон» і «здатися у полон» – явища, які за своєю морально-правовою оцінкою є зовсім різними. Аналогічно, як і слова «запроданець» та «зрадник», не можуть вважатися характеристикою усіх колишніх військовополонених.

В середині 90-х рр. XX ст. у світі почав формуватися окремий науковий погляд на полон як на одну з форм ворожого середовища, в якому людська психіка може зміцнюватися. Саме ці дослідження сприяли формуванню в рамках військової психології окремого напрямку – SERE-психології (психології виживання (Survival), уникнення (Evasion), опору (Resist) та втечі (Escape/extract). У контексті відновлення колишніх військовополонених SERE-психологія пропонувала використовувати адаптивний потенціал людської психіки до екстремальних умов, а також природне прагнення психіки повернутися до нормального стану після звільнення з полону.

Саме такий підхід був випробуваний військовими психологами США наприкінці XX ст. – на початку XXI ст., що і було покладено в основу реінтеграційної моделі роботи з особами, яких було звільнено з примусової ізоляції.

Разом з тим, для реінтеграції та надання постізоляційної допомоги та підтримки звільненим з полону українським військовослужбовцям ці питання і дотепер залишаються абсолютно новими, як, власне кажучи, і сама тема постізоляційного відновлення є новим викликом для вітчизняної психологічної науки.

Третій етап (2014 р. – до сьогодні) розпочався разом з анексією Росією

Криму та окупацією окремих районів Донецької та Луганської областей. Антитерористична операція, яка розпочалася у 2014 році на сході України (зараз – операція об'єднаних сил), повернула в сучасний науковий дискурс поняття полону, заручників та політичних в'язнів.

За даними Служби безпеки України, станом на 01 липня 2019 року було знайдено та звільнено в районі здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі та стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях 3 тис. 245 незаконно позбавлених волі осіб, із них – 1575 військовослужбовців та працівників правоохоронних органів, 70 членів добровольчих батальйонів та 1600 цивільних осіб.

Станом на 01 січня 2020 року близько 100 військовослужбовців та цивільних осіб продовжували утримуватися незаконними збройними формуваннями квазі-державних утворень ДНР/ЛНР та їх кураторів з Російської Федерації.

Серед основних проблем, пов'язаних з перебуванням громадян України у стані військового полону та його наслідків, виділяють:

- ✓ використання осіб, які перебувають у військовому полоні, звільнених з полону та членів їх сімей у гібридній війні, зокрема під час проведення спеціальних психологічних операцій, спрямованих на підрив обороноздатності, деморалізацію суспільства та особового складу Збройних Сил України та інших військових формувань;

- ✓ відсутність визначення на законодавчому рівні правового статусу осіб, які перебували у військовому полоні, фактичне «змішування» статусів військовополонених та заручників;

- ✓ складність визначення реальної кількості осіб, які перебували у стані військового полону, а отже відсутність можливості здійснювати довгостроковий прогноз необхідних сил та засобів для проведення постізоляційної допомоги та підтримки таким особам;

- ✓ ретравматизація осіб після звільнення з військового полону, зокрема через відсутність стандартизації психологічної складової постізоляційної допомоги та підтримки таким особам;

- ✓ відсутність програм реінтеграції до умов мирного життя як окремої складової відновлювального періоду особового складу сектору безпеки та оборони України.

Знаходження ефективних відповідей на ці проблемні питання, що стосуються одночасно соціальної, гуманітарної, оборонної сфер та сфери безпеки життєдіяльності нашої країни, можливе виключно за умови впровадження системного підходу не тільки до їх аналізу, а й до організації роботи практичних психологів сектору безпеки та оборони України над їх вирішенням.

Все вищезазначене і зумовило вибір теми дисертаційного дослідження, визначення об'єкта і предмета, формулювання гіпотези, постановку мети і завдань наукового пошуку.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано відповідно до плану науково-дослідної роботи Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба і пов'язане з реалізацією Указу Президента України «Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини» від 23.08.2015 № 501/2015, Указу Президента України «Про додаткові заходи щодо соціального захисту учасників антитерористичної операції» від 18.03.2015 № 150/2015.

Матеріали дослідження використано при опрацюванні науково-дослідних робіт за шифрами: «Ефес» (№ ДР 0101U002012), «Рефлекс» (№ ДР 0101U002296), «Перезавантаження» (№ ДР 0101U002300), «Гармонія» (№ ДР 0118U000677), «Сова» (№ ДР 0118U000133д), «Динаміка» (№ ДР 0119U001560), «Реінтеграція» (№ ДР 0120U101902).

Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданнях вченої ради Національного університету цивільного захисту України (протокол № 1 від 25 вересня 2014 року) та вченої ради Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба (протокол № 19 від 25 жовтня 2016 року) і погоджено на засіданні бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 6 від 29 вересня 2015 року).

Мета дослідження – на основі узагальнення науково-практичного доробку проблеми виживання в умовах примусової ізоляції здійснити науковий синтез концептуально оформлених знань про військовий полон як певний психологічний феномен, основою якого є насильство, що насаджує у свідомості військовополоненого невпевненість у собі та провокує почуття відсутності життєвої перспективи, та розробити теоретичні, організаційно-методичні та практичні засади мінімізації психологічного впливу негативних наслідків зазначеної ситуації на особистість військовополоненого.

Завдання дослідження:

- ✓ здійснити психологічний аналіз генезису військового полону в культурно-історичному розвитку України;
- ✓ виокремити та обґрунтувати основні види, стадії, фази сучасного військового полону та розкрити особливості їх впливу на особистість військовополоненого;
- ✓ виділити психологічні особливості командирів військових підрозділів збройних сил Російської Федерації, ватажків незаконних збройних формувань квазі-державних утворень ДНР/ЛНР та командирів підрозділів найманців, які утримують українських військовополонених у зоні проведення операції об'єднаних сил;
- ✓ дослідити психологічні особливості жертв сучасного військового полону;
- ✓ розробити соціально-психологічну модель наслідків військового полону;
- ✓ визначити особливості організації реінтеграції та надання постізоляційної допомоги та підтримки звільненим з полону військовослужбовцям.

Гіпотези дослідження. (1) Концептуальне розуміння психології сучасного військового полону базується на використанні адаптивного потенціалу людської психіки до зовнішнього тиску та її здатності до відновлення після припинення такого тиску. Будь-які поведінкові прояви військовополоненого або звільненого з полону повинні трактуватися як нормальна реакція нормальної людини на ненормальні обставини.

(2) Стресогенні умови військового полону не залишаються без наслідків на всіх рівнях особистості бранця: соціально-психологічному, індивідуально-психологічному та психосоматичному.

(3) Запобігання особистісній патологічній еволюції колишнього військовополоненого можливе за умови своєчасного надання постізоляційної допомоги та підтримки. Метою такої допомоги є повернення колишньому військовополоненому відчуття контролю над власним життям, нормалізація його реакцій, у тому числі й на травмуючі події полону, а також трансформація досвіду перебування в ситуації примусової ізоляції в особистісний ресурс.

Об'єкт дослідження – військовий полон.

Предмет дослідження – теоретичні та прикладні аспекти психології військового полону.

Методи дослідження. У процесі вивчення психології військового полону використовувались наступні методи:

- *теоретичного характеру* (аналіз, синтез, класифікація та оглядово-аналітичний метод) – дозволили вивчити напрацювання в зазначеній галузі, провести огляд та аналіз науково-теоретичного доробку, який сформувався на цей час у межах зазначеної проблеми;

- *емпіричного характеру*: (а) *метод контент-аналізу автобіографічної історії бранця*. Використання цього методу було пов'язане з вивченням психологічних явищ, які нам було важко виміряти за допомогою існуючих психодіагностичних методик; (б) *метод вільної розповіді на тему: «Як я вижив у військовому полоні»* використано з метою виявлення особливостей перенесення українськими військовослужбовцями ситуації полону; (в) *метод ретроспективного інтерв'ю* використаний для визначення психічних станів колишніх бранців під час їх перебування у військовому полоні; (г) *метод діагностичної бесіди* використовувався для збору уточнюючої або додаткової інформації про полонених, а також для визначення основних проблем, які виникали в обстежуваних під час полону; (д) *метод анкетування*. Створенню авторської анкети передувало проведення низки експертних опитувань: військовослужбовців, які мали власний досвід перебування в полоні; військових психологів, які мали досвід практичної роботи з військовополоненими, та командирів військових підрозділів, підлеглі яких були захоплені в полон. У результаті було створено анкету, що складається з декількох блоків: (1) визначення типології військового полону; (2) встановлення мети, мотивів і причин захоплення в полон; (3) виділення фаз і стадій військового полону; (4) характеристика умов утримання

військовополонених; (є) *психодіагностичний метод* представлено наступним рядом психодіагностичних методик: проективною методикою Т.С. Яценка «Я–реальне, Я–ідеальне»; «Кольоровим тестом відносин» (КТВ) Є.Ф. Бажина, О.М. Еткінда; модифікованим восьмикольоровим тестом М. Люшера; методикою «Самопочуття–Активність–Настрій» (САН); методикою визначення рівня нервово-психічної стійкості, ризику дезадаптації у стресі (анкета «Прогноз-2»); методикою «Реакція на рухомий об’єкт» (РРО); методикою «Шкала тривожності Спілбергера–Ханіна» (скорочений варіант); методикою Т. Лірі («Діагностика міжособистісних відносин» – ДМВ); опитувальником «Тип ставлення до хвороби» (Особистісний опитувальник Бехтеревського інституту – ООБІ).

- *методи обробки даних дослідження*: (а) *кількісний аналіз за допомогою статистичних методів дослідження* – використано для проведення математико-статистичної обробки даних, отриманих у ході дослідження; (б) *якісний аналіз* – використано для якісної та змістовної обробки даних, які були отримані нами здебільшого в ході автобіографічної історії бранця та його вільної розповіді на тему: «Як я вижив у військовому полоні», ретроспективного інтерв’ю, діагностичної бесіди тощо.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

Вперше: (а) визначено та обґрунтовано універсальну концепцію, що розглядає військовий полон як психологічний феномен у всьому різноманітті його сторін і в органічній єдності складних елементів. Доведено, що найбільш продуктивною теоретико-методологічною основою розгляду психології військового полону є міждисциплінарний синтез, що здійснюється в конкретних просторово-часових межах; (б) узагальнено види, стадії, фази та психологічний простір сучасного військового полону; (в) виділено та охарактеризовано психологічні типи командирів військових підрозділів збройних сил Російської Федерації, ватажків незаконних збройних формувань, командирів підрозділів найманців, які утримують українських військовополонених у районах проведення операції об’єднаних сил; (г) запропоновано соціально-психологічну модель наслідків військового полону.

Удосконалено: стратегію, основні завдання та принципи реінтеграції до умов мирного життя й постізоляційної допомоги та підтримки звільнених з полону військовослужбовців.

Дістали подальшого розвитку: наукові погляди щодо мінімізації впливу на психіку людини психотравмуючих факторів примусової ізоляції.

Практичне значення одержаних результатів. У розпорядження військових практиків надано науково перевірені дані, що розкривають психологічну специфіку військового полону та дозволяють проектувати і створювати ефективні системи психологічного забезпечення бойових дій військ.

Запропонована стратегія психологічної постізоляційної допомоги та підтримки звільнених з полону військовослужбовців дає можливість на

практиці реалізувати єдність у розумінні цілей, завдань, засобів і методів цієї діяльності, спадкоємність зусиль командирів, штабів, органів по роботі з особовим складом, військових медиків та психологів як на етапі зустрічі колишніх бранців, так і на етапі їх перебування у лікувально-реабілітаційних центрах.

Результати дисертаційного дослідження:

✓ використано Комітетом Верховної Ради України у справах ветеранів та осіб з інвалідністю при роботі над законопроектом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження грошового та інших видів забезпечення за особами, які забезпечують безпеку під час проведення АТО та були захопленими в полон або заручниками, або визнаними в установленому законом порядку безвісно відсутніми» № 2548 (акт реалізації від 19.08.2020 року № 04-30/16-2020/138279);

✓ реалізовано в діяльності Ради національної безпеки і оборони України у процесі організації та проведення реінтеграційних та постізоляційних заходів щодо військовослужбовців та цивільних громадян, звільнених із примусової ізоляції (полону) (акт реалізації від 04.08.2020 року № 213/21-15);

✓ впроваджено у діяльності Офісу Президента України під час розробки Національного стандарту реінтеграції та постізоляційного супроводу осіб, звільнених з примусової ізоляції (акт впровадження від 25.05.2018 року № 39-03/242);

✓ відпрацьовано Головним управлінням морально-психологічного забезпечення Збройних Сил України та Управлінням з військового співробітництва під час підготовки тимчасового положення про впровадження (апробацію) реінтеграції та постізоляційного супроводу особового складу Збройних Сил України, який перебуває в ізоляції, або звільнений з неї (акт реалізації від 29.07.2020 року № 323/1771);

✓ покладено в основу курсу виживання льотного складу авіації, що викладається у Повітряних Силах Збройних Сил України та дозволяє оптимізувати систему підготовки військових льотчиків до умов проведення операції об'єднаних сил (акт реалізації від 17.07.2020 року № 350/176/120/5/13);

✓ реалізовано у розробці низки нормативно-правових документів, що регламентують процес професійно-психологічної підготовки фахівців спеціальних підрозділів Національної Гвардії України (акт реалізації від 12.05.2020 року № 27/3-3372);

✓ впроваджено в освітній процес Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського (акт впровадження від 23.03.2020 року № 182/1220);

✓ впроваджено в освітній процес Інституту підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (акт впровадження від 26.06.2020 року № 5342).

Особистий внесок здобувача. У 4-х колективних монографіях доробок здобувача полягає у теоретико-методологічному обґрунтуванні та розробці

основних підходів щодо вивчення психології військового полону. При написанні наукових статей та тез доповідей «Чинники суїцидальної поведінки військовослужбовців», «Види відповідальності в психології та їх діагностика», «До питання про соціально-психологічну модель наслідків військового полону», «Особливості постізоляційного супроводу осіб, повернутих після примусової ізоляції в умовах гібридної війни», «Підготовка льотного складу до дій в разі потрапляння в полон», «Діяльність харківських психологів в роки Великої Вітчизняної війни», «Медико-психологічна постізоляційна допомога та підтримка на етапі перебування звільнених з полону військовослужбовців у лікувально-реабілітаційних центрах» автор здійснював теоретико-методологічний аналіз питань, що розглядалися в цих працях.

Апробація результатів дисертації. Теоретико-методологічні положення та основні науково-практичні результати дослідження оприлюднені на 28 науково-практичних конференціях, зокрема: «Підготовка військових фахівців у вищих військових навчальних закладах та військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів України: стан, проблемні питання та перспективи вдосконалення» (Київ, 2015); «Новітні технології – для захисту повітряного простору» (Харків, 2016); «Дослідження різних напрямів розвитку психології та педагогіки» (Одеса, 2016); «Інформаційно-психологічний супровід виконання завдань в екстремальних умовах» (Львів, 2016); «International Scientific-Practical Conference Theoretical and applied researches in the field of pedagogy, psychology and social sciences» (Kielce, 2016); «Педагогіка і психологія сьогодення: теорія і практика» (Одеса, 2017); «Роль і місце психології і педагогіки у формуванні сучасної особистості» (Харків, 2017); «Проблеми гражданской защиты: управление, предупреждение, аварийно-спасательные и специальные работы» (Кокшетау, 2017); «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя: психотехнології особистісних змін» (Суми, 2017); «Перспективні напрямки розвитку сучасних педагогічних і психологічних наук» (Харків, 2017); «Сучасні дослідження вітчизняних вчених у галузі педагогічних та психологічних наук» (Київ, 2017); «Актуальні питання сучасних педагогічних та психологічних наук» (Одеса, 2017); «Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України» (Харків, 2017); «Наукове забезпечення службово-бойової діяльності Національної гвардії України» (Харків, 2017); «Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників психологічних та педагогічних наук» (Львів, 2017); «Пріоритети розвитку педагогічних та психологічних наук у XXI столітті» (Одеса, 2017); «Перспективи розвитку озброєння та військової техніки Сухопутних військ» (Львів, 2017); «Новітні технології – для захисту повітряного простору» (Харків, 2017); «Сучасні тенденції розвитку науки» (Київ, 2017); «Актуальні питання забезпечення службово-бойової діяльності правоохоронних органів та військових формувань» (Харків, 2017); «Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення» (Маріуполь, 2017); «Актуальні аспекти психологічного забезпечення

професійної діяльності сил сектору безпеки та оборони України» (Харків, 2019); «Актуальні питання забезпечення службово-бойової діяльності сил сектору безпеки та оборони України» (Харків, 2019, 2020); «Сучасна війна: гуманітарний аспект» (Харків, 2019, 2020); «Інтеграційний розвиток особистості та суспільства: психологічний і соціологічний виміри» (Одеса, 2020).

Публікації. Результати дисертації викладено у 5 монографіях (одна з яких одноосібна); 21 статті у наукових фахових виданнях, затверджених переліком МОН України; 4 статтях у наукових виданнях іноземних держав; 2 статтях у наукових виданнях, що не входять до переліку МОН України як фахові з психологічних наук; 28 тезах матеріалів науково-практичних конференцій.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, 7 розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 374 найменування (із них 90 – іноземних авторів). Загальний обсяг дисертації – 473 сторінки. Основний зміст дисертації викладено на 430 сторінках машинопису. Ілюстративний матеріал подано у 31 таблиці та 6 рисунках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У першому розділі «Генезис військового полону в культурно-історичному розвитку України» визначено психологічні особливості ставлення до військовополонених на різних етапах культурно-історичного розвитку країни.

Зазначено, що в перших літописних згадках про полон (договори Русі з Візантією 911 та 944 рр.) немає жодного зневажливого слова про так звану ганьбу полону, а навпаки, відмічається героїзм полонених, як жертв і мучеників війни.

У період становлення централізованої Російської держави вперше робляться спроби регламентувати гуманне ставлення до полонених і відповідальність за знущання над бранцями. Основним документом, який давав відповіді на ці питання, практично все XVIII століття й першу половину XIX століття, був Артикул військовий Петра I (1715 р.).

У війні 1812 року ставлення до військовополонених визначалося не стільки обставинами військово-політичного протистояння, скільки ступенем соціальної й культурної близькості до них. Нікому з воюючих сторін і на думку не спадало для досягнення перемоги утримувати полоненого під вартою – цілком достатньо було того, що полонений в обмін на волю давав зобов'язання не воювати. У цьому випадку слово честі полоненого ставало його вартовим. Однак саме під час цієї війни уперше було визначено категорію осіб, які позбавлялися права на полон. Це були шпигуни.

У 1864 році, в Женеві, на міжнародній конференції Червоного Хреста була прийнята конвенція «Про поліпшення участі поранених і хворих воїнів під час сухопутної війни», в якій вперше у світовій практиці було визначено юридичний статус військовополоненого.

Російсько-японська війна 1904–1905 рр. породила низку, на той час практично не відомих, військових феноменів, пов'язаних з демографією (переміщення величезних мас населення (і комбатантів, і мирних громадян) у часі та просторі). Одним з таких феноменів став масовий полон, який вимірювався мільйонами людей завдяки переходу від професійної армії до масової.

Багато в чому унікальною виявилася і Перша світова війна (1914–1918 рр.): перша індустріальна, перша глобальна, перша тотальна війна у світовій історії; на початок ХХ століття – найкривавіша європейська війна. Через полон за всі роки Першої світової війни, за деякими оцінками, пройшло близько 8 млн. солдатів і офіцерів. Військовий полон перетворився в один з вузлових пунктів внутрішньодержавної дискусії про війну. Образ полонених став улюбленим об'єктом пропаганди воюючих країн. На міжнародній арені він перетворився в один із засобів самопрезентації нації та підтримки іміджу цивілізованої держави через обвинувачення супротивника у варварстві. У «внутрішній» дискусії тематизація страждань полонених стала використовуватися для посилення уявлень про ворога й дисциплінування населення на фронті й в тилу.

Перша світова війна принесла у вжиток поняття «табір для військовополонених». А у середовищі бранців з'явився особливий вид душевної хвороби, який отримав у Німеччині назву «психоз колючого дроту» (Stacheldrahtpsychose). Виникнення цієї хвороби пов'язували із низкою факторів: (а) утримання разом в основній масі молодих та здорових людей, які були змушені відмовитися від своїх довоєнних звичок і дотримуватися чітко визначених правил; (б) невизначений у часі термін перебування в полоні; (в) обмеженість простору утримання колючим дротом. Усе це в сукупності призводило до психічних порушень, нервозності, галюцинацій, частих сварок між військовополоненими та ін.

Однак найжорстокішим фізичним, психологічним і моральним випробуванням полон став у роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). З усіх держав, втягнених у Другу світову війну, тільки СРСР заявив, що у нього немає військовополонених, а є зрадники Батьківщини.

Після Другої світової війни радянські люди, які поверталися з німецького полону на Батьківщину, тривалий час стикалися з обмеженням своїх прав. На місцях до них ставилися як до зрадників. Їх усували від участі в політичному житті, їх не вважали учасниками війни. І лише у 1956 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про усунення наслідків грубих порушень законності відносно колишніх військовополонених та їх сімей», в якому засуджувалася практика огульної політичної недовіри, застосування репресивних заходів, а також позбавлення пільг і допомоги колишнім радянським військовополоненим та членам їх сімей. На колишніх радянських військовополонених, засуджених за здачу в полон, було поширено Указ Президії Верховної Ради СРСР про амністію від 17 вересня 1955 р. З 1957 р. справи колишніх радянських бранців

були, в основному, переглянуті. Більшості з них відновили військові звання й пенсії, повернули нагороди.

У період афганської війни (1980–1989 рр.) полон радянських військовослужбовців носив одиничний, винятковий і надзвичайний характер.

У цей період поняття «полон» постає у суспільстві як свого роду «побічний» підсумок будь-якої (у тому числі й афганської) війни, а військовополонені лише фігурують у довгому переліку статистичного аналізу людських і матеріальних втрат.

У другому розділі **«Організація роботи та методи дослідження»** наведено характеристику методологічної основи побудови дослідження, обґрунтовано вибір груп досліджуваних та використаних методів та психодіагностичних методик дослідницької роботи.

Відзначено, що найбільш продуктивною теоретико-методологічною основою дослідження психології військового полону може бути ідея міждисциплінарного синтезу (взаємодоповнюваність і взаємозумовленість різних підходів і методів, які використовуватиме психолог у процесі дослідження). Міждисциплінарний синтез, здійснюваний в конкретних просторово-часових межах, є, на наш погляд, найбільш адекватною стратегією за умов безпрецедентного розширення дослідницького поля такого складного соціально-психологічного феномену, як військовий полон. Основними і рівноправними учасниками цього процесу виступають держава, суспільство та особистість. Саме комплексне психологічне дослідження сучасного військового полону і припускає вивчення взаємодії та взаємин між ними.

Міждисциплінарний підхід передбачає звернення до теоретико-методологічного арсеналу соціально-гуманітарних дисциплін, що досягли значних успіхів у пізнанні соціальної реальності й поведінки людини. Так, теоретичні напрацювання соціальної психології та соціології виявляються вельми перспективними під час вивчення структури і стратифікації ієрархії в умовах воєнного полону, системи статусів і ролей, соціальних груп; соціальної поведінки (конформності і протесту); соціальної комунікації (міжособистісної та групової, формальної й неформальної); міжнаціональних, гендерних, вікових аспектів сучасного військового полону.

Аналіз психічного стану військовополонених не можливий без залучення праць у галузі військової психології. У першу чергу це стосується робіт щодо мотивації та поведінки учасників бойових дій; відносин особистості й колективу в армії; форм девіантної поведінки і післятравматичних стресових розладів у військовослужбовців; особливостей соціально-психологічної реабілітації екс-комбатантів тощо.

Іншим перспективним науковим напрямком під час вивчення військового полону є пенітенціарна психологія. Так, перебування в місцях позбавлення волі трактується вченими-пенітенціаристами як знаходження людини в екстремальному середовищі, що має руйнівний вплив на психіку і призводить до негативних особистісних змін. У разі тривалого пенітенціарного стресу у

індивіда збільшуються афективні прояви (тривога, страх, депресія, фрустрація та ін.), невротизація і психопатизація. Під час тривалого позбавлення волі людина втрачає сенс і перспективу життя.

Аналізуючи процес адаптації до умов воєнного полону, ми спиралися на праці Б. Беттельхайма (Bruno Bettelheim) та В. Франкла про поведінку людини за умов концентраційного табору та дійшли висновку, що в положенні в'язнів концтаборів і військовополонених багато спільного, а отже, теоретичні положення про специфіку табірної буття досить схожі.

Певний інтерес для розуміння природи військового полону мав психоаналіз: адже представники психоаналітичного напрямку вбачають джерело військових конфліктів в уродженій агресивності та деструктивності людської поведінки.

Цікавою для нас виявилася і думка французького антрополога Р. Жирара, згідно з якою поведінка людської спільноти базується на трансформації колективної агресії «всіх проти всіх» в ритуальне жертвопринесення. У ролі жертви переважно виступає раб, полонений, чужинець. Розтерзавши його в «жертвоприношенні», суспільство зберігає себе від руйнівних інстинктів. Таким чином, згідно з цією ідеєю, війна і полон є регуляторами внутрішньої агресії того чи іншого суспільства.

Врешті-решт, цілком закономірно ми припустили, що військовий полон є свого роду, «граничною ситуацією», що має винятковий вплив на психіку людини. Як і в будь-якій екстремальній ситуації, на війні і в полоні будуть виявлятися не тільки найкращі (героїзм, взаємодопомога), але й найгірші людські якості (зрада, малодушність, жорстокість).

Таким чином, обрана в якості базової методологічної установки парадигма міждисциплінарного синтезу дозволила значно розширити дослідницькі можливості у вивченні проблеми сучасного військового полону.

У дослідженні взяли участь 694 колишніх військовополонених, яких було звільнено з військового полону упродовж 2015–2019 років. Із загальної кількості досліджуваних (n=694), 643 особи (92,7 %) – військовослужбовці Збройних Сил України та 51 особа (7,3 %) – бійці добровольчих батальйонів («добробатівці»).

Специфічні умови реалізації етапу збору емпіричних даних суттєво звузили перелік методів та психодіагностичних методик, які можна було використовувати з огляду на особливі обставини проведення дослідження. У процесі здійснення емпіричного дослідження перевага надавалася тим методам та методикам, які не могли завдати додаткової шкоди звільненим з полону бранцям.

Третій розділ «Види, стадії та фази сучасного військового полону» присвячений аналізу етимологічних та асоціативних складових категорій «полон», розкриттю видів, стадій, фаз та психологічного простору сучасного військового полону.

Попереднє виділення сфер, що найбільш часто пов'язують із полонем,

неволею, рабством на підставі звичного слововживання та наукового осмислення, дозволило побачити: основою полону є насильство (фізичне, сексуальне, психологічне (емоційне)). Однак головне в умовах військового полону – не саме насильство над захопленими військовослужбовцями, а психологічний ефект – залякування, створення масового психозу в середовищі полонених. У цілому полон – це соціальна ситуація, що тримає всіх у страху і постійній напрузі: у фізичному плані – це постійна загроза життю і здоров'ю; у соціальному плані – це деструкція управління військовими підрозділами, об'єднаними силами, що здійснюють спеціальні операції на сході України, в цілому життєзабезпечення країни; у психологічному плані – це втрата впевненості у завтрашньому дні, хаотизація свідомості, ірраціональний стан психіки, деструкція звичної, нормативної «регуляторної» поведінки.

Доведено, що у сучасних дослідженнях полону розрізняють низку його видів, окреслених на основі таких ознак, як: (а) наслідки бойових дій (військовий полон); (б) результат злочинної діяльності терористів (перебування заручником); підсумок ренегатства незаконних збройних формувань на морі (піратський полон) та ін. Але у сучасних збройних конфліктах, які мають ознаки «неконвенційної війни» (unconventional warfare), «нерегулярної війни» (irregular warfare) чи «змішаної війни» (compound warfare), у яких «розмиваються» межі військового конфлікту та до бойових дій залучаються невійськові засоби (які у звичайному стані не мають прямого стосунку до класичного військового протистояння), саме військовий полон набуває нових різноманітних форм, які дають можливість поділити його на три основні види.

1. Військовий полон за психологічним типом «військовий підрозділ» (підрозділ, що укомплектований військовослужбовцями діючої армії РФ).

Захоплення полонених проводиться, як правило, з метою припинення опору та демонстрації власної сили. Бранці утримуються у таборах для військовополонених. Перебування у полоні характеризується нанесенням побоїв під час допитів; спробами схилити військовополонених до співробітництва з метою подальшого проведення провокацій після відправки військовослужбовців додому.

2. Військовий полон за психологічним типом «підрозділ професійних найманців».

Захоплення полонених проводиться з метою демонстрації власних сил, майстерності та залякування супротивника. Полонених утримують в ямах, що дозволяє скоротити чисельність охоронців та надає можливість швидкої ліквідації бранців. Допити завжди проводяться із застосуванням тортур, насилля, а іноді завершуються вбивством полонених. Перед проведенням обміну, з метою унеможливити своє викриття, найманці часто завдають тяжких поранень військовополоненим.

3. Військовий полон за психологічним типом «бандформування» (сформований з числа кримінальних елементів та місцевих жителів).

Захоплення полонених проводиться з метою наживи та отримання інформації. Полонених утримують здебільшого у приміщеннях камерного типу. Під час допитів використовуються різноманітні методи приниження честі та

гідності полонених (наприклад, ведеться відеозйомка сексуального насильства над військовополоненим з метою подальшого шантажу). Для представників банд формувань є характерною різка зміна у ставленні до військовополонених після отримання гарантій їх викупу або домовленості про їх обмін.

Кожен військовослужбовець, який потрапив у полон під час проведення операції об'єднаних сил, послідовно проходив *4 основні стадії військового полону*: I стадія – стадія захоплення у полон та транспортування до місця постійного утримання; II стадія – стадія першого допиту; III стадія – стадія безпосереднього утримання у полоні; IV стадія – стадія обміну полоненими та повернення додому.

У межах I стадії військового полону розглянуто та охарактеризовано причини, мету та мотиви захоплення незаконними збройними формуваннями ДНР/ЛНР у полон українських військовослужбовців.

Стадія першого допиту має за мету моральний та фізичний тиск на військовополоненого. Для військових підрозділів під час першого допиту є характерним побиття полонених і позбавлення їх сну та їжі з метою залякування, запобігання втечі та схиляння до співробітництва. Перший допит, що проводиться професійними найманцями, характеризується жорстоким катуванням, насиллям та вбивствами військовополонених з метою демонстрації власної сили. Характерною особливістю першого допиту, який проводиться представниками бандформувань, є знущання та шантаж військовослужбовців для прискорення їх викупу або обміну.

Утримання військовополонених, так само, як і попередні стадії, має свої характерні особливості. Так, для військового підрозділу є характерним утримання військовополонених у спеціальних таборах із залучанням їх для проведення господарських робіт (прибирання вулиць, розбирання завалів тощо). Професійні найманці утримують бранців переважно в ямах, що дає їм можливість охороняти полонених малими силами та створює додаткові можливості для їх швидкої ліквідації. Представники бандформувань використовують приміщення камерного типу, а за їх відсутності – ями або підвали. Для них характерним є розмежування відношення до полонених військових і тих полонених, хто відноситься до структур МВС України.

Останньою важливою стадією полону можна вважати повернення з полону. Під час цієї стадії представники військового підрозділу намагаються схилити військовополонених до провокацій, співробітництва та переходу на свій бік в обмін на свободу. Для професійних найманців характерним є завдання полоненим тяжких поранень через острах їх викриття та подальшого притягнення до відповідальності за військові злочини. Особливістю бандформувань на цій стадії є різка зміна їхнього ставлення до військовополонених після отримання гарантій викупу та домовленості про обмін.

Процес перебування у статусі військовополоненого має певні *фази протікання*, серед яких нами виділені та охарактеризовані:

I фаза – фаза вітальних реакцій. Характеризується підпорядкуванням всіх дій військовослужбовця збереженню власного життя з характерним звуженням

свідомості, зміною моральних норм та обмежень, порушеннями сприйняття часових інтервалів та внутрішніх подразників.

II фаза – фаза шоку із проявами надмобілізації. Характеризується загальним психологічним напруженням, мобілізацією психофізіологічних резервів, загостренням сприйняття та збільшенням швидкості розумових процесів, проявами безрозсудної сміливості (особливо під час рятування побратимів) при одночасному зниженні критичної оцінки ситуації, але за збереження здатності до цілеспрямованої діяльності. У цій фазі військовослужбовець «завмирає», оцінюючи поведінку представників ворогуючої сторони та прогножуючи свої подальші дії.

III фаза – фаза психофізіологічної демобілізації. В абсолютній більшості випадків пов'язується з розумінням масштабів трагедії («стрес усвідомлення»). Характеризується збільшенням інтенсивності тих чи інших проявів спілкування або навіть виникненням форм активного спілкування, невластивих за інших умов для цього військовослужбовця. Ця фаза може бути названа «фазою особистісної контактності військовополоненого».

IV фаза – фаза вирішення. У цей період поступово стабілізується настрій та самопочуття, але зберігається знижений емоційний фон, обмеження контактів з оточуючими, гипомімія (маскоподібність обличчя) та амімія (відсутність емоцій), зниження інтонаційного забарвлення мови, сповільненість рухів, порушення сну та апетиту.

V фаза – фаза відновлення психофізіологічного стану. Ця фаза найбільш чітко проявляється у поведінкових реакціях: активізується міжособистісне спілкування, турбота про товаришів, нормалізується емоційне забарвлення мови та мімічних реакцій, спостерігаються прояви гумору та жартів.

VI фаза – фаза конфліктогенності. На цій фазі у більшості полонених спостерігаються стійкі порушення сну, невмотивовані страхи, кошмарні сновидіння, що перетворюються у нав'язливі. Мають місце порушення діяльності шлунково-кишкового тракту та серцево-судинної систем. Під час дії цієї фази наростають внутрішня та зовнішня конфліктогенність, підсвідома «ідентифікація з агресором» (особливо у молодих людей), що призводить до значних проблем у групі військовополонених (аж до насильства, причиною якого стають міжособистісні конфлікти). Конфліктогенна фаза триває найдовше та має піковий спад соціально-негативного спілкування з моменту повідомлення військовополоненому про рішення його обміну.

Відзначено, що мета захоплення, інституційне середовище (сукупність основоположних правил, що визначають рамки поведінки військовослужбовця й утворюють базис для його життєдіяльності в умовах полону), а також режим утримання, охорони, харчування та примусової праці складають простір полону.

Серед основних *психологічних просторів* сучасного військового полону виділені та охарактеризовані:

(а) психологічний простір «вибору» (ситуація військового полону залежно від військової спеціальності, до якої належить полонений, підрозділу, де він проходив службу, та виду підрозділу, який його полонив, зумовлює моральну

складову під час вибору між життям та смертю);

(б) психологічний простір «культурна травма» (під час перебування військовослужбовця у полоні відбуваються негативні трансформаційні процеси умов його життя);

(в) психологічний простір «експлуатації» (військовополонений використовується як вагомий психологічний компонент перемоги над супротивником, як показник морального розкладання ворожої армії. Однією з основних характеристик даного простору стає примушення військовополонених до участі у зйомці постановочних відео за попередньо підготовленим сценарієм);

(г) психологічний простір «боротьба» (вивчення психологічного простору «боротьба» зумовлюється внутрішнім протиборством між вибором військовополоненим однієї зі стратегій поведінки: «протистояння», «ухиляння» або «колаборації»);

(д) психологічний простір «колаборація» (примусова співпраця та спонування військовополонених до певних дій, які потім можуть бути використані проти самих полонених або для подальших інформаційно-емоційних маніпуляцій);

(е) психологічний простір «ідеологічна (релігійна) обробка» (зміни у військовополоненого власних політичних, релігійних та інших переконань. Саме у цьому просторі на перший план висуваються задачі «промивки мозку» військовополоненим з метою схиляння їх до співробітництва);

(ж) психологічний простір «нажива» (експлуатація військовополонених може набувати форм торгівлі, коли людину просто використовують як товар).

У четвертому розділі «Особливості впливу реальної чи уявної ситуації військового полону на психічний стан військовослужбовців та військовополонених» проводиться аналіз психічного стану бранців в умовах сучасного військового полону.

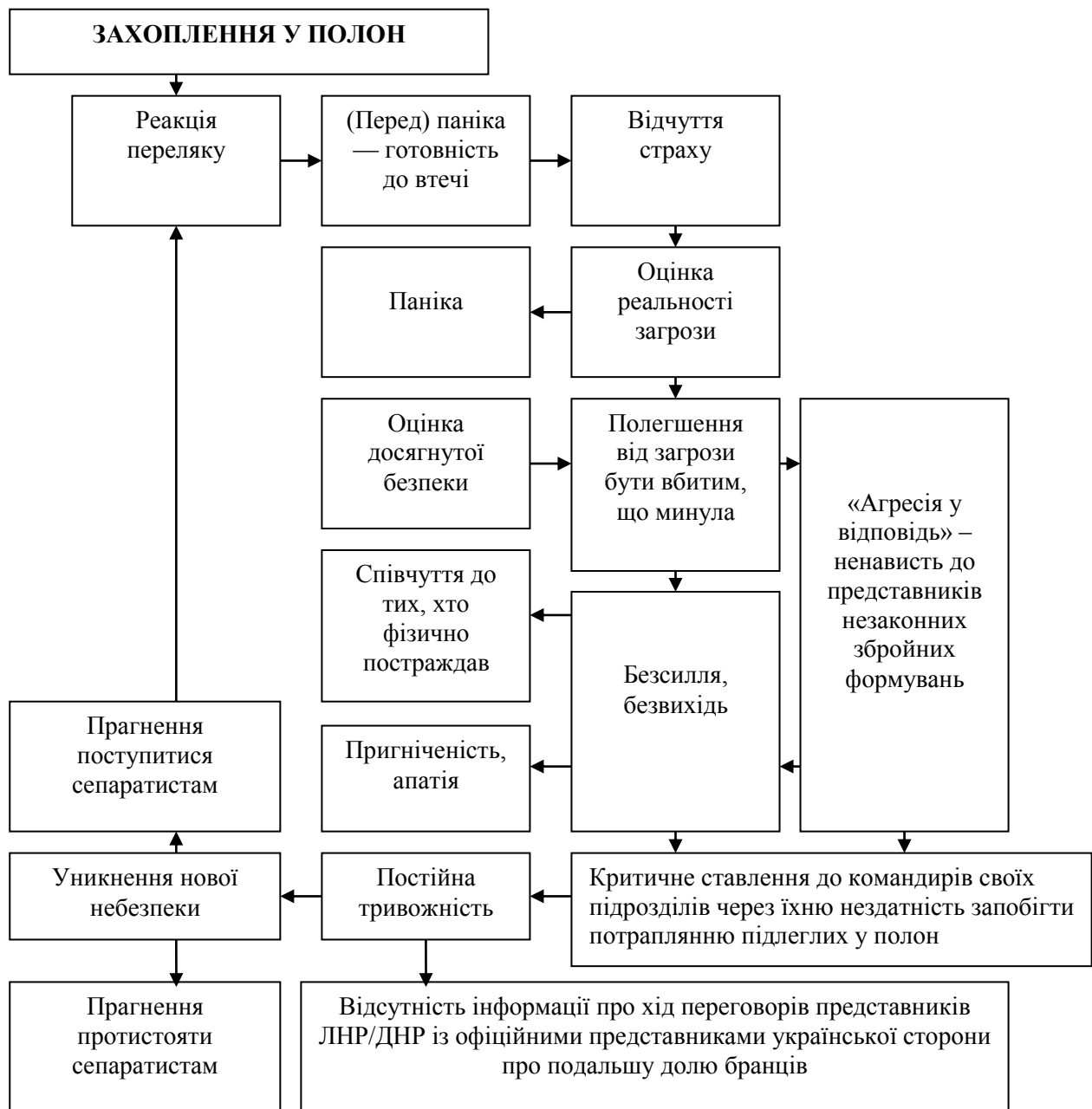
Доведено, що серед різних обставин, які мають найбільш істотний вплив на психічний стан військовослужбовців у бойових умовах, виділяється як сам полон, так і реальна можливість потрапляння до полону. Цей фактор значно збільшує навантаження на психіку і зменшує стресостійкість військовослужбовця в умовах бойової діяльності. Страх перед імовірністю потрапляння у ворожий полон (так звана *полонобоязнь*) є типовим явищем будь-якої війни або локального збройного конфлікту.

Сама ситуація полону (знаходження в полоні) значною мірою сприяє тому, що до військовослужбовця приходять усвідомлення: (1) реальності застосування до нього знущань або катувань; (2) повної невизначеності свого майбутнього; (3) абсолютної залежності від супротивника; (4) виникаючого почуття неповноцінності або провини за «недотепну» поведінку на полі бою, а також розуміння можливого у зв'язку із цим осуду товаришів по службі, які уникли подібної долі.

Серед факторів, що впливатимуть на рівень психотравматизації військовослужбовця умовами полону, виділяються: (а) несподіваність

потрапляння в полон; (б) кількість жертв; (в) ступінь жорстокої поведінки представників незаконних збройних формувань «під час» та «після» захоплення військовослужбовців ЗСУ в полон; (г) ступінь соціальної та фізичної незахищеності військовополонених; (д) несподіванка у виборі представниками незаконних збройних формувань з числа захоплених у полон військовослужбовців ЗСУ потенційних жертв і об'єктів для знущань; (е) відповідність вимог представників незаконних збройних формувань і мотивів їхньої поведінки світовим правовим нормам, що регламентують ставлення до військовополонених.

Схема «стандартного» реагування на потрапляння в полон має наступний вигляд (див. рис. 1.).

Рис. 1. Типова реакція військовослужбовця на потрапляння у полон

Стан постійної тривожності в умовах полону знаходиться три поведінкові виходи: (1) психологічно більш стійкі військовослужбовці мобілізуються і знаходять у собі сили протистояти представникам незаконних збройних формувань; (2) психологічно слабкі, але більш стійкі військовослужбовці, шукають захист у відмежуванні від інформації про полон і його наслідки; (3) психологічно слабкі та нестійкі військовослужбовці виявляють прагнення поступитися вимогам сепаратистів. У таких військовополонених вмикається певний психологічний механізм, який можна назвати «петлею страху». Поступка сепаратистам посилюватиме реакцію переляку від полону, і військовослужбовець знову почне емоційно переживати всі стадії реакції на захоплення його в полон. Після цього його прагнення поступитися вимогам представників незаконних збройних формувань ще більше посилюватиметься, що, у свою чергу, посилюватиме реакцію переляку. Людина, яка потрапила в «петлю страху», зазнаватиме все більшого рівня деморалізації та рано чи пізно здасться своїм катом.

У ситуації військового полону змінюється і структура спілкування між бранцями. Серед основних стадій розвитку такого спілкування виділені та охарактеризовані:

Перша стадія. Полонений ніби завмирає, затаюється, придивляється до інших бранців, оцінює перспективу подальших контактів із ними. Для цієї стадії характерним є зниження активності спілкування. Вербальне спілкування припиняється майже повністю, проте людина не «випадає» зі спілкування – вона уважно стежить за поведінкою інших полонених. Відбувається оцінка небезпеки з боку соціального оточення, намагання прогнозувати розвиток подій, визначення для себе потреби будь-яких негативних дій.

У переважної більшості військовополонених спрацьовує один із механізмів психологічного захисту – заперечення. Люди просто не вірять (а часто і не хочуть вірити), що «це» сталося з ними. Якщо умови утримання суворі, то вже за кілька годин хтось із полонених може почати люто спалахувати, лаятися із сусідами, можливо, навіть зі своїми близькими друзями. Така агресія допомагає «скинути» емоційне перенапруження, але разом із тим виснажує людину. Ця стадія спілкування може тривати кілька годин залежно від індивідуальних особливостей і стану військовополоненого.

Друга стадія. Збільшується інтенсивність тих чи інших проявів спілкування, іноді виникає невласлива цим військовослужбовцям (у буденних, нестресових ситуаціях) активність у спілкуванні. Надзвичайність ситуації скасовує сформовані стереотипні форми поведінки, військовополонений поводить себе не так, як у повсякденному житті. На цій стадії відбувається рольовий розподіл бранців, визначаються лідери, пасивні спостерігачі, «активісти» тощо. Водночас часто відбувається бурхливий обмін інформацією (особливо за рівності інтелектуального та мовленнєвого потенціалу), воїни повідомляють банальні (але такі, що здаються їм цікавими в цій ситуації) відомості про себе, часто поводяться надмірно афективно. Деякі стають

агресивними, причому не тільки стосовно інших військовополонених, але й по відношенню до представників незаконних збройних формувань. Ці військовослужбовці намагаються дистанціюватися від інших полонених і вступають у конфлікт із «колегами по нещастю», якщо ті порушують їхній особистий простір.

Третя стадія. Якщо поруч перебуває один із військовополонених, в якого спостерігається тілесне нездужання, то виникає більш тісне спілкування, пов'язане з турботою про хворого. При цьому руйнується зональний поділ міжособистісної території людей. Ситуація надання допомоги (хоч і вимушеної) є потужним антистресовим фактором, причому як для того воїна, який надає допомогу (він відчуває свою необхідність для оточуючих), так і для того, кому її надають (він також відчуває себе цементуючою ланкою). На цій стадії уточнюється статус полонених, відбувається створення неформальних мікрогруп.

Четверта стадія. Якщо ситуація не вирішується, то відбуваються певні зміни в спілкуванні. В одних випадках переважають компоненти взаємодії, що консолідують полонених, в інших – компоненти, що дезорганізують їх, тобто в кожній неформальній групі (яка утворилася раніше) може з'явитися опонент лідера, який у всьому не згоден із його думкою та діями. Цей опонент використовуватиме будь-який привід, щоб довести неспроможність лідера.

На цій стадії, залежно від індивідуальних властивостей (у кого раніше, у кого пізніше), починає розвиватися астенічний синдром, тобто апатія. Він характеризується підвищеною стомлюваністю, вегетативними симптомами, виснаженістю нервово-психічних процесів і порушенням сну. У цьому разі настрій різко знижується, з'являється постійна сльозливість, підвищена чутливість до яскравого світла, гучних звуків, різких запахів. До речі, саме в такі моменти люди не переносять будь-яких дотиків до них.

За розповідями звільнених військовослужбовців, у ситуації військового полону можна спостерігати поведінку таких трьох типів: (1) – регресія зі «зразковою» інфантильністю і автоматизованим підпорядкуванням, депресивні переживання страху, жаху і безпосередньої загрози для життя. Це апатія в її прямому і безпосередньому вигляді. (2) – демонстративна покірність, прагнення полоненого «випередити наказ і заслужити похвалу» з боку представників незаконних збройних формувань. Це, скоріше, недепресивна, астенічна активно-приспосувальна реакція. (3) – хаотичні протестні дії, демонстрації невдоволення і гніву, постійні відмови підкорятися, провокування конфліктів з сепаратистами.

Серед українських військовослужбовців, які волею долі опинилися в полоні, виділяються:

1. *Група нетерпляче-відчайдушних* (зазвичай, їх не більше 0,5 % від усіх військовополонених). Відповідають злістю, розлюченістю на будь-який тиск, гноблення з боку представників незаконних збройних формувань. Чим більше їх тиснуть екстремальні обставини полону, тим більше у них проявляється опір.

За деяких обставин їхній опір може стати героїчним.

2. *Група непохитних.* В умовах військового полону виявляються найбільш корисними. Вони морально допомагають пережити жахи полону, підтримуючи інших. Їх може бути від 5 до 12 % від загальної кількості військовополонених.

3. *Група «бунтівливих»* (близько 30–50 % від загальної кількості військовополонених). Морально пригнічені, психічно приголомшені. Їхнє страждання заглушає всі інші почуття, заважає спілкуванню. У таких військовополонених монотонність тяжкого переживання страху й безпорадності може супроводжуватися шизоїдними явищами. Чим довше, сильніше, трагічніше тиск екстремальних обставин військового полону, чим глибше психічне виснаження військовополонених, тим більше військовослужбовців будуть вести себе таким чином.

4. *Інші військовослужбовці.* Чим довше буде тривати полон, тим сильніше вони будуть зближуватися із захопившими їх представниками незаконних збройних формувань. Таких людей можна віднести до двох типів.

Перший тип становить від 10 до 25 % від загального числа військовополонених. Ці люди зближуються із сепаратистами за розрахунком, щоб поліпшити своє існування, зменшити загрозу бути вбитим або покаліченим особисто для себе. Це «поплічники» сепаратистів. Вони не однорідні й поділяються на обачливо-розумних і обачливо-злісних. *Обачливо-розумних* до колабораціонізму штовхає слабкість, надлом душі або великий страх за близьких. У них є самовиправдання: «Жертвуючи собою, ми для користі інших пішли служити ворогам. Ми не «зрадники», а таємні «свої». *Обачливо-злісні* служать сепаратистам у пошуках можливості підвестися при новій розстановці сил і задовольнити свої комплекси за рахунок слабких військовополонених, утискаючи їх або, навпаки, милостиво допомагаючи їм.

Другий тип становить близько 20–30 % військовополонених. Чим довше триває ситуація полону, тим сильніше ці люди будуть відчувати начебто родинну близькість із захопившими їх сепаратистами, розділяючи з ними їхні переживання і неприязнь до всього українського.

П'ятий розділ «Психологічні типи командирів незаконних збройних формувань, які утримують українських військовополонених у зоні проведення операції об'єднаних сил» розкриває психологічні особливості командирів військових підрозділів збройних сил Російської Федерації, ватажків незаконних збройних формувань квазі-республік ДНР/ЛНР та найманців, у полоні яких перебувають українські військовослужбовці.

Серед психологічних типів командирів військових підрозділів збройних сил Російської Федерації, які утримують українських військовополонених у зоні проведення операції об'єднаних сил, виділені та охарактеризовані: «Вікінг», «Зомбі» та «Робін Гуд».

«Вікінг» – це професійний «вояка», рішучий, вмільий, чітко і беззаперечно виконує накази вищого керівництва. В бою діє жорстко і рішуче, іноді інтуїтивно. Основний акцент робить на знищення противника. У полон до такого потрапляють лише ті, хто вижили після бойового зіткнення або поранені. Полонені для «Вікінга» – це, перш за все, джерело інформації про

дислокацію військ супротивника, їхню чисельність, озброєння та морально-психологічний стан. Такі командири самостійно керують процесом допиту військовополонених, використовуючи як помічників для вибивання інформації військовослужбовців свого підрозділу.

«Зомбі» – це кадрові офіцери, які прийшли воювати «з українською хунтою» за покликом серця, переконані у своїй правоті. Відмінна риса – впертість, прямолінійність та крайня жорстокість по відношенню до «нациків» і «бандерівців». Більшість щиро вірять, що борються з «фашизмом», як це робили їхні діди і прадіди в роки Другої світової війни. Віра у «справедливу війну з української хунтою» знімає внутрішній бар'єр моральної відповідальності за безпосередню участь у допитах, побиттях військовополонених, застосуванні тортур, знущаннях і навіть розстрілах. «Зомбі» не приховують своїх облич, не приховують своєї приналежності до збройних сил РФ, тому що переконані у своїй безкарності.

«Робін Гуд» – це офіцер-інтелектуал, креативний під час прийняття рішення. Він теж прийшов звільняти «пригнічене російськомовне населення України і захищати слабких від бандерівців і фашистів». Старанно виконує розпорядження старших начальників. Однак, на відміну від «Зомбі», розуміє «ціну» путінським гаслам і тому старанно приховує свою приналежність до збройних сил РФ, не носить відкрито знаків розрізнення, не розповідає полоненим, хто він і звідки, не бере участі у сумнівних акціях. Всіляко намагається не забруднити своїх рук кров'ю. Не цурається оманом схилити військовополонених до зради, а якщо це не вдається, – намагається не возитися з ними, а відразу передати їх місцевим бандформуванням.

«Робін Гуд» не тримає у своєму підрозділі катів, але допускає прояви спонтанних розправ над полоненими, як актів відплати.

Серед психологічних типів ватажків незаконних збройних формувань, які утримують українських військовополонених у зоні проведення операції об'єднаних сил, виділені та охарактеризовані: «Джокер» та «Весільний генерал».

Найбільш поширеним типом польового командира бандформування на Донеччині є «Джокер». Серед них дуже багато колишніх військових, які після служби в армії пов'язали своє життя із кримінальними структурами. Переконані у своїй безкарності, найчастіше є людьми імпульсивними, з високою тривожністю та сильною емоційною збудливістю. Концентруються на власних переживаннях, а в поведінці керуються лише своїми меркантильними інтересами. У «Джокера» відсутнє уявлення про цінність людського життя. Його вирізняє виняткова суб'єктивність (упередженість) сприйняття й оцінки подій, підозрілість, недовірливість і мстивість, що, здебільшого, «успішно» реалізується у процесі роботи з військовополоненими.

Нерідко бандформування «прилаштовуються» у другий ешелон військових підрозділів і «наводять порядок» у захоплених населених пунктах, роблячи за військових «брудну роботу»: розправляються з невгодними, здійснюють тортури та ліквідацію військовополонених. Таких польових командирів можна віднести до психологічного типу «Весільний генерал». Цих «героїв» не можна

сплутати: обвішані зброєю (автомати, пістолети, шаблі, ножі і т. п.), з великою кількістю нагород (орденів і медалей сумнівного походження), які роз'їжджають на прикрашених машинах із прапорами «ДНР/ЛНР» і георгіївськими стрічками. Прагнуть «відновити справедливість», експропріювати майно в тих, кого вважають посібниками «укрів». Люблять вигадувати собі позивні, на кшталт «Цар», «Барон», «Князь» та т. ін.

За оцінкою бойового професіоналізму, поведінки при захопленні полонених і подальшого ставлення до них командирів підрозділів, професійних найманців можна підрозділити на два основних типи: «Рембо» та «Інквізитор».

Для середовища найманців найбільш характерним типом польового командира є «Рембо». Це професіонал з бойовим досвідом, рішучий і жорстокий. Уся його діяльність спрямована на перемогу в бою, усе робиться для залякування супротивника. Основний акцент робить на ставленні до полонених як до потенційних смертників. Полон, на думку такого командира, – це відстрочена, болісна смерть.

Серед підрозділів найманців тип польового командира «Інквізитор» зустрічається вкрай рідко і, як правило, має яскраво виражену релігійну спрямованість. Цей тип борців «за віру», не виключаючих можливості заробітку, зустрічався у воєнних конфліктах на території Чечні, Афганістану, Іраку, тобто в тих збройних конфліктах, де зіткнення відбувалися між протиборчими сторонами, в яких більшість віруючих – християни – з одного боку і мусульмани – з іншого. Бойові дії на сході України вкрай важко уявити як воєнний конфлікт із релігійною підосною. Хоча окремі епізоди підкреслюють наявність таких спроб звести агресію Російської Федерації проти України до конфлікту між православними Київського та Московського патріархатів.

Опитування повернених з полону військовослужбовців дозволило визначити *основні типи катів, які застосовують незаконні методи впливу (приниження, знущання, побиття, тортури, тощо) по відношенню до військовополонених*. Так, усіх катів умовно було розподілено на чотири типи:

1. «Боягуз». Для них є характерним самоствердитись в очах своїх товаришів по службі, демонструючи свою сміливість під час допиту полонених. Найчастіше вони використовують колючі або ріжучі предмети для нанесення поранень полоненим. Під час проведення допитів військовополонених вони люблять демонструвати предмети тортур (ножі, щипці, садові ножиці, спеціальні інструменти тощо). Наносять полоненим різані поранення кінцівок, шиї, тулуба, вдаються до ампутації окремих частин тіла.

2. «Профі». Як правило, це ті, хто до служби працювали у пенітенціарній системі. Вони з легкістю погоджуються (а часом, і самостійно викликаються) стати конвоїром, охоронцем, який проводить допит, а за потреби – і тим, хто покарає військовополоненого за непокору, тобто катом. «Профі» можуть бути і діючі військовослужбовці підрозділів розвідки. «Профі» перед початком розмови з полоненим, як правило, розповідає про свій «значний» досвід. Він дозволяє собі браваду в стилі «у мене 100 % полонених розколюються». Але що стосується вбивства військовополонених, то «Профі» неохоче беруть участь у

таких заходах, саме через свою юридичну грамотність. «Профі», як правило, відводять приречених до страти військовополонених подалі від свідків, при цьому приховують своє обличчя з метою уникнення надалі можливого покарання за вчинення тяжкого злочину.

3. «Месник». До цієї категорії катів люди потрапляють спонтанно. Серед них, як правило, особи, які глибоко переживають втрату близької людини або товариша по службі. «Месник» катує полонених не ховаючи обличчя. Усвідомивши, що помста не приносить полегшення, часто вдається до вживання спиртних напоїв і/або наркотичних засобів. Поступово «Месник» озвіряється на всіх, включаючи і товаришів по службі, починає шукати «героїчної» загибелі в бою.

4. «Садист». Цей тип є найнебезпечнішим серед катів. До цього типу потрапляють люди за власним бажанням; більше того, деякі з них до зони ведення бойових дій потрапили саме з метою стати катами, для реалізації своїх хворобливих фантазій. Найчастіше особи цього типу знущаються над полоненими не поспішаючи, «смакуючи» свою перевагу над беззахисними, а часом і пораненими людьми, виколують їм очі, відрізають вуха, гвалтують і каструють.

Доведено, що катами у «Вікінга» стають «Боягуз» та/або «Профі»; із «Зомбі» «охоче» взаємодіє тип ката «Профі»; «Робін Гуд» не тримає у своєму підрозділі катів, але допускає прояви спонтанних розправ над полоненими, як актів відплати. У цих підрозділах може виявитися такий тип ката, як «Месник». «Джокер» найчастіше користується послугами катів типу «Садист» та/або «Боягуз»; «Весільний генерал» використовує катів типу «Профі». У професійних найманців найчастіше зустрічається тип ката «Садист».

У шостому розділі «Соціально-психологічна модель наслідків військового полону» запропоновано соціально-психологічну модель наслідків військового полону та докладно розглянуто виділені рівні психологічних феноменів, що входять до складу цієї моделі: (1) макрорівень (або причинний) рівень, що відображає соціальні та особистісні фактори та сутність становлення «ідентичності полоненого»; (2) основний (або ціннісно-смісловий) рівень, що розкриває індивідуальні особливості військовополоненого та типологію його базових психічних процесів та явищ та (3) мікрорівень (поверховий) рівень, що відображає фізіологічні та поведінкові новоутворення у колишніх військових бранців.

Доведено, що визначати переживання і поведінкові реакції колишнього бранця будуть не сила і масштабність пережитих подій, а той сенс, який він вкладатиме в цю подію, те, як він реагуватиме на неї, те, якою він бачитиме свою місію в цій післятравматичній ситуації, як він буде оцінювати адекватність своїх реакцій на перебування у військовому полоні.

Психологічна криза проявиться в дисфункції «Я-концепції» колишнього військовополоненого по лініях її структурної дисгармонізації, порушенні часової протяжності й цілісності, посиленні екстернальних тенденцій у суб'єктивному контролі, переважанні негативних емоційних переживань та зниженні активності.

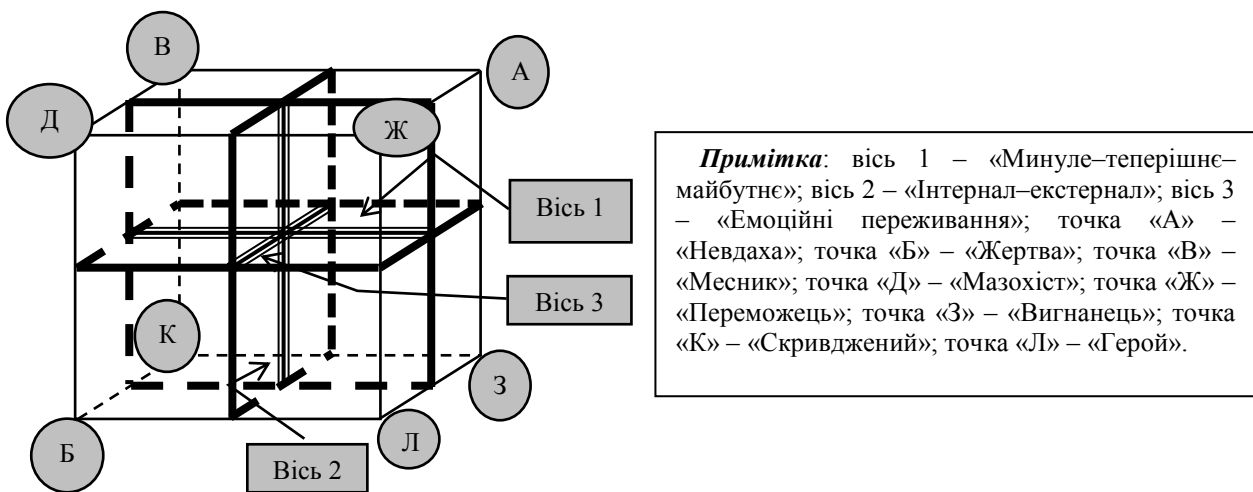
Структурна дисгармонізація «Я-концепції» колишнього військовополоненого пов'язана з дезінтеграцією і конфліктом її основних «Я-образів» (розмиваються образи «Я-реального» та «Я-ідеального»). Поступово «Я-ідеальне» перестає відігравати активізуючу роль у подальшому розвитку особистості колишнього бранця).

Часова трансформація «Я-концепції» колишнього військовополоненого буде характеризуватися блокуванням розвитку «Я-концепції» у бік майбутнього («укорочена життєва перспектива»); домінуванням минулого в структурі «Я-концепції» («вина того, хто вижив у полоні»); створенням у теперішньому так званого «комплексу жертви», який групує навколо себе усі негативні трансформації «Я-концепції» колишнього бранця.

Посилення екстернальних тенденцій у суб'єктивному контролі колишнього військовополоненого заважатиме йому відбутися як суб'єкту свого власного життя та майбутнього (прояв «вивченої безпорадності»).

Деактивація «Я-концепції» колишнього військовополоненого проявиться у формуванні мотиваційної стратегії на «уникнення невдач», а не на «досягнення», у прояві «рентних тенденцій» або «вторинної вигоди».

Різне поєднання чинників дисгармонізації «Я-концепції» колишніх військовополонених обумовлюватиме прояв таких їхніх типів: «Невдахи»; «Жертви»; «Мисливця»; «Мазохіста»; «Переможця»; «Вигнанця»; «Скривдженого» та «Героя» (рис. 2).

Рис. 2. Квазіпростір структурно-динамічної моделі Я-концепції колишнього військовополоненого

Виділені типи «Я-концепції» колишніх військовополонених розрізнятимуться за вищеперерахованими параметрами та потребуватимуть врахування цієї специфіки під час проведення психореабілітаційних заходів.

Лише у колишнього військовополоненого за типом «Переможець» будуть сильні усі рівні захисту (а отже він не є схильним до психотравматизації). В інших типів колишніх бранців будуть слабкі або рівень суб'єктивного контролю, або копінг-стратегії, або соціальна підтримка.

«Скривджений» та «Герой» характеризуються наявністю конфлікту між «Я-реальним» та «Я-ідеальним», трансформацією «Я-реального» в «Я-фантастичне», спрямованістю у майбутнє («Герой») або минуле («Скривджений»), пасивністю, домінуванням екстернального рівня суб'єктивного контролю, дисфункцією, що викликає соціальну дезадаптацію колишнього бранця.

«Мазохіст» та «Мисливець» відрізняються суміщенням «Я-реального» з «Я-ідеальним минулим», спрямованістю у воєнне минуле, яке визнається цінним, справжнім, значущим. Серед колишніх бранців за типом «Мазохіст» або «Мисливець» переважає інтернальний рівень суб'єктивного контролю. Псевдоактивність («Мазохіст») та дисфункціональність («Мисливець») викликають соціальну дезадаптацію. Такі колишні військовополонені дуже часто стають найманцями, «вовками війни», мігруючими по гарячих точках.

«Невдаха», «Жертва» або «Вигнанець» характеризуються виразністю конфлікту між «Я-реальним» та «Я-ідеальним», суміщенням «Я-реального» з «Я-травматичним», розвитком почуття провини «вцілілого», пасивністю, порушенням соціально-адаптивної функції «Я-концепції». Глибока внутрішня психологічна криза «прориватиметься» та проявлятиметься у психофізіологічних та поведінкових симптомах колишніх бранців. Цей рівень включатиме симптоми післятравматичного стресового розладу.

Основними параметрами «Я-образу» колишніх військовополонених є: (а) значні відмінності між реальним та ідеальним «Я-образами», що свідчить про незадоволеність наявним станом речей; (б) занижена самооцінка, переживання ситуації зтяжненого внутрішньоособистісного конфлікту; (в) переважання у структурі особистості колишнього бранця боязкості, безпомічності, невміння проявити супротив, чутливості до неухважності та брутальності оточуючих, побоювання неуспіху; (г) домінування інтрапсихічної спрямованості індивідуального реагування на ймовірний хворобливий стан, що зумовлює порушення соціальної та професійної адаптації та проявляється в емоційно-вольових розладах, зокрема в реакціях подразливої слабкості, тривожності та пригніченості, «втечі» в минуле; (д) незначна представленість інтерпсихічної спрямованості реагування, що найбільшою мірою залежить від преморбідних особливостей особистості колишнього військовополоненого та проявляється у спекулюванні своїми психофізичними негараздами та проявах агресивних тенденцій щодо оточуючих.

Такий комплекс особистісних властивостей є свідченням порушень процесу формування «Образу-Я» та соціальної ідентичності під впливом наслідків військового полону; незадоволення мотивації визнання, самоствердження та самоповаги відповідно до цінностей, прийнятих у суспільстві; хронічного стану фрустрованості («екзистенційної фрустрації» за В. Франклом) або депривованості через неможливість задоволення основних вітальних та соціальних потреб.

Виникають часткові або стійкі зміни внутрішнього світу колишнього військовополоненого. Причому вони виявляються не відразу, а проходять складний шлях свого формування, що включає переорієнтацію почуттів і

переживань, переоцінку знань та уявлень. Ці зміни відображають процес внутрішньої перебудови особистості колишнього бранця, його мотиваційної сфери. Унаслідок цього змінюється загальний психоемоційний стан таких осіб: набуває негативного забарвлення настроїв, гальмується загальна активність, звужуються інтереси, у спілкуванні з'являється дратівливість та конфліктність. Усе, що відбувається, починає оцінюватися в одновимірній площині: як воно впливає на власне самопочуття. Це – відправна точка перебудови мотиваційної сфери особистості колишнього військовополоненого, коли провідним стає мотив підтримання належного фізичного та психосоматичного статусу.

Новий «Я-образ» потребує серйозного переосмислення життєвих планів, цілей і мотивів, оскільки колишні, за оцінкою самих бранців, не можуть бути на сьогодні у повному обсязі реалізовані. Мотив збереження здоров'я, завдяки своїй первинній значущості, досить швидко виділяється серед інших і стає центральним, підпорядковуючи собі всі інші. Система відносин звужується під кутом зору їхньої корисності; значущими стають лише ті події, що не суперечать провідному мотиву. Усе інше позбавляється особистісного сенсу, а отже, – звужується коло актуальної діяльності, вона втрачає полімотивований характер. Домінування новоутвореного мотиву надає особливого забарвлення всьому психічному життю особистості, накладає відбиток на особливості сприйняття світу, змінює систему життєвих цінностей.

Така спрямованість звужує життєву перспективу, призводить до фіксації на негативних переживаннях, викликає почуття невдоволеності собою та оточуючими, сприяє загальній дисгармонізації особистості колишнього військовополоненого.

Наслідки військового полону ставлять колишнього бранця у психологічно особливі життєві обставини, інакше кажучи, створюють особливу об'єктивну соціальну ситуацію розвитку психіки. Така ситуація, що є новою і неочікуваною, може змінювати весь стиль життя: установки, плани на майбутнє, життєву позицію стосовно важливих об'єктивних обставин і самого себе. Усі ці зміни стають предметом психічної активності і знаходять своє відображення у психологічному здоров'ї колишніх військовополонених. Зміст таких змін зумовлюється не тільки особливостями індивідуальності й наявною життєвою ситуацією, але й дозволяє прогнозувати вектор динаміки особистості колишнього бранця надалі.

У сьомому розділі «Особливості реінтеграції та надання постізоляційної допомоги та підтримки звільненим з полону військовослужбовцям» визначено стратегію, основні завдання та принципи реінтеграції колишніх військовополонених до умов мирного життя

Відзначено, що метою реінтеграції військовополоненого до умов мирного життя є допомога колишньому бранцю по-новому побудувати своє життя, відчувати себе знову здоровою, захищеною й цілісною особистістю.

Основними завданнями реінтеграції колишніх військовополонених у мирне суспільство є: (1) забезпечення їх базових потреб і стабілізація ситуації; (2) відновлення зв'язків у родині та в суспільстві; (3) відновлення самоідентичності і сенсу життя; (4) відновлення людської гідності.

Комплекс заходів щодо реінтеграції колишніх військовополонених до умов мирного життя передбачатиме: (1) Медичну підтримку і лікування. (2) Правову допомогу. (3) Соціальну допомогу. (4) Психологічну допомогу.

Проаналізовано основні стратегії, завдання та принципи медико-психологічної постізоляційної допомоги та підтримки звільнених з полону військовослужбовців.

Відзначено, що медико-психологічна постізоляційна допомога та підтримка звільнених з полону військовослужбовців – це, перш за все, певний комплекс медико-психологічних заходів, спрямованих на відновлення функціонального стану організму колишнього бранця, нормалізацію його емоційної, морально-етичної, мотиваційної сфер та досягнення оптимального рівня адаптації.

Серед основних завдань медико-психологічної постізоляційної допомоги та підтримки звільнених з полону військовослужбовців виділяються: оцінка психофізіологічного стану колишніх військовополонених; визначення оптимальних шляхів і методів психологічного впливу, спрямованих на відновлення оптимальної працездатності; формування оптимальної психологічної реакції на перебіг і наслідки перебування в полоні; вивчення динаміки психічних порушень у процесі лікування; оцінка фізичної, сенсорної та інтелектуальної працездатності, порівняння їх з номінальними показниками професійної працездатності та відновлення втрачених психічних функцій; корегування психосоматичного статусу методами психотерапевтичних, психофізіологічних і психофармакологічних впливів; корегування самосвідомості, самооцінки і самопочуття; надання допомоги в усуненні больових відчуттів.

У ході дослідження розкрито особливості медико-психологічної постізоляційної допомоги та підтримки на етапі зустрічі звільнених з полону військовослужбовців («Етап невідкладного реагування»). Відзначено, що на початковому етапі взаємодії «психолог — звільнений з полону військовослужбовець» визначальним фактором є тривожність колишнього бранця, на яку негативно впливають: відсутність інформації або викривлена інформація про необхідність отримання психологічної допомоги від спеціаліста; відсутність інформації про наслідки полону, про пільги, гарантії та компенсації; розрив відносин або інші проблеми в родині; ізоляція/самоізоляція від суспільства; неорганізованість вільного часу та відпочинку; глибина та інтенсивність травмуючої ситуації військового полону; особистісний тип реагування на ситуацію військового полону.

Серед колишніх військовополонених на етапі невідкладного реагування можна спостерігати: повторне переживання травми; уникнення і емоційну загальмованість; перезбудження; загальне занепокоєння; симптоми депресії; порушення самооцінки і обмежену перспективу; дисоціацію, деперсоналізацію і нетипову поведінку; соматичні симптоми; сексуальні розлади; зловживання алкоголем; прийом наркотичних препаратів.

Відзначено, що у системі лікувально-реабілітаційних закладів сектору безпеки та оборони України категорія осіб, які пережили ситуацію військового

полону, донедавна не виділялась і спеціалізована медико-психологічна допомога їм не надавалася. Доведено, що ефект від медико-психологічної постізоляційної допомоги та підтримки на етапі перебування звільнених з полону військовослужбовців у лікувально-реабілітаційних центрах (другий етап) значно зростає при перебуванні колишніх військовополонених упродовж 10–14 діб в умовах медичного профілакторію або денного стаціонару, що має відповідний медико-психологічний комплекс. Це надає можливість проведення не тільки індивідуальної, але й групової роботи з колишніми бранцями, які мають схожі психологічні проблеми. У таких випадках самі колишні військовополонені стають «групою підтримки», оскільки можуть ділитися своїми переживаннями один із одним з вищим рівнем довіри, аніж із іншими людьми.

Етапами медико-психологічної реабілітації колишніх військовополонених під час їх перебування у лікувально-реабілітаційних центрах визначено: I – підготовчий (діагностичний); II – основний (психотерапевтичний); III – заключний (рекомендаційний).

На діагностичному етапі лікар аналізує результати клінічних аналізів колишнього військовополоненого та ставить діагноз; психолог – здійснює психодіагностичне обстеження, зорієнтоване переважно на встановлення актуального психічного стану колишнього бранця.

На психотерапевтичному етапі проводиться психологічне консультування та сеанси психотерапії.

Рекомендаційний етап медико-психологічної реабілітації розпочинається зі здійснення підсумкової діагностики соматичного стану (згідно з результатами попередніх і заключних клінічних аналізів, оглядів лікаря та порівняння наявних скарг колишніх військовополонених та їхніх оцінок свого стану здоров'я).

Визначено основні особливості медико-психологічної постізоляційної допомоги та підтримки військовослужбовців, які пережили під час полону катування. Відзначено, що після звільнення з полону у військовослужбовця тривалий час можуть зберігатися набуті в полоні стратегії виживання, які часто призводитимуть до додаткових ускладнень у процесі повернення його до мирного життя.

Виділено та охарактеризовано три фази медико-психологічної постізоляційної допомоги та підтримки військовослужбовцям, які пережили під час полону катування: (1) *початкова фаза* (має на меті встановлення елементарної безпеки та поступове відродження базової довіри. Опрацювання травматичного досвіду в цій фазі може бути несприятливим); (2) *фаза поступового відтворення та опрацювання травматичного досвіду* (зазвичай, цей етап найдовший і часто найважчий. Відбувається експозиція травматичного досвіду та створюється простір для відновлення внутрішнього відчуття безперервності й цілісності); (3) *фаза реконструкції, реінтеграції та відокремлення від психолога (психотерапевта)* – перебачає включення постраждалого в суспільне життя, планування нового життя.

Розкрито специфіку та особливості медико-психологічної постізоляційної

суїцидологічної допомоги звільненим з полону військовослужбовцям. Доведено, що через відсутність у ЗС України суїцидологічної служби, спадкоємності між лікувальними закладами в роботі із суїцидентами, а також упередженого ставлення до звернень по допомогу з проблем, пов'язаних із аутоагресивною поведінкою, основою профілактики суїцидальної активності серед звільнених з полону військовослужбовців повинна стати суїцидальна превенція.

ВИСНОВКИ

У дослідженні вперше теоретично узагальнено і запропоновано нове вирішення наукової проблеми психології сучасного військового полону.

1. Загально-теоретичний та методологічний рівень розгляду даної проблеми дозволили сформулювати низку положень, що сприяють більш повному розумінню цього питання у сфері психологічних досліджень.

1. Під військовим полонем розуміється стан поневолення військовослужбовця противником та позбавлення його волі.

Попереднє виділення сфер, що найбільш часто пов'язують із полонем на підставі звичного слововживання та наукового осмислення, дозволило побачити головне: основою полону є насильство.

2. У культурно-історичному розвитку України ставлення до бранців формувалося під впливом двох протилежних систем: європейської (для якої характерним є гуманне ставлення до полонених) та азіатської (характерними рисами є приниження гідності, зневажання прав військовополонених, застосування тортур). З розвитком цивілізації та модернізації засобів ведення війни як у самій Україні, так і в державах, до складу яких входила наша країна (Австро-Угорська імперія, Російська імперія, СРСР), ставлення до полонених та самого поняття «полон» пройшло шлях від азіатської до сучасної європейської моделі.

3. Сучасний військовий полон в умовах операції об'єднаних сил можливо розподілити на три основні типи: 1) військовий полон за психологічним типом «військовий підрозділ»; 2) військовий полон за психологічним типом «підрозділ професійних найманців»; 3) військовий полон за психологічним типом «бандформування».

Основними причинами потрапляння військовослужбовців у полон є: а) потрапляння в полон стало неминучим унаслідок поранення військовослужбовця; б) потрапляння в полон стало результатом майстерності та кращої підготовки супротивника; в) потрапляння в полон стало результатом відчаю та зневіри військовослужбовця у власних силах.

Метою захоплення в полон незаконними збройними формуваннями «ДНР/ЛНР» українських військовослужбовців є: а) припинення спротиву з боку українських військовослужбовців; б) необхідність отримання інформації про військові підрозділи ЗСУ; в) залякування українських військовослужбовців та українського суспільства в цілому; г) демонстрація власної сили і майстерності;

д) обмін на своїх; є) небажання вбивати; ж) отримання викупу.

4. Кожен військовослужбовець, який потрапив у полон, послідовно проходить 4 основні стадії: I стадія – стадія захоплення в полон та транспортування до місця постійного утримання; II стадія – стадія першого допиту; III стадія – стадія безпосереднього утримання в полоні; IV стадія – стадія обміну полоненими та повернення додому.

Процес перебування у статусі військовополоненого має певні фази протікання, серед яких можна виділити: 1) фазу первинних реакцій. Характеризується підпорядкуванням усіх дій військовослужбовця збереженню власного життя з характерним звуженням свідомості, зміною моральних норм та обмежень, порушеннями сприйняття часових інтервалів та внутрішніх подразників; 2) фазу шоку із проявами надмобілізації. Характеризується загальним психологічним напруженням, мобілізацією психофізіологічних резервів, загостренням сприйняття та збільшенням швидкості розумових процесів, проявами безрозсудної сміливості (особливо під час рятування побратимів) при одночасному зниженні критичної оцінки ситуації, але за збереження здатності до цілеспрямованої діяльності. У цій фазі військовослужбовець «завмирає», оцінюючи поведінку представників ворогуючої сторони та прогножуючи свої подальші дії; 3) фазу психофізіологічної демобілізації. Здебільшого пов'язується з розумінням масштабів трагедії («стрес усвідомлення»). Характеризується збільшенням інтенсивності тих чи інших проявів спілкування або навіть виникненням форм активного спілкування, невластивих за інших умов цим військовослужбовцям. Ця стадія може бути названа так само стадією особистісної контактності військовополоненого; 4) фазу вирішення. У цей період поступово стабілізується настрій та самопочуття, але зберігається знижений емоційний фон, обмеження контактів з оточуючими, гипомімія (маскоподібність обличчя) та амімія (відсутність емоцій), зниження інтонаційного забарвлення мови, сповільненість рухів, порушення сну та апетиту; 5) фазу відновлення психофізіологічного стану. Ця фаза найбільш чітко проявляється в поведінкових реакціях: активізується міжособистісне спілкування, турбота про товаришів, нормалізується емоційне забарвлення мови та мімічних реакцій, спостерігаються прояви гумору та жартів; 6) фазу конфліктогенності. На цій фазі в більшості полонених спостерігаються стійкі порушення сну, невмотивовані страхи, кошмарні сновидіння, що перетворюються в нав'язливість, мають місце порушення діяльності шлунково-кишкового тракту та серцево-судинної систем. Під час дії цієї фази нарастають внутрішня та зовнішня конфліктогенність, підсвідома «ідентифікація з агресором» (особливо в молодих людей), що призводить до значних проблем у групі військовополонених (аж до насильства, причиною якого стають міжособистісні конфлікти). Конфліктогенна фаза триває найдовше та має піковий спад соціально-негативного спілкування з моменту повідомлення військовополоненому про рішення його обміну.

5. Захоплення в полон самими військовополоненими сприймається як подія, що має травматичний характер. Серед факторів, що впливають на рівень «травмування» військовослужбовців умовами полону, можливо виділити: а) несподіваність потрапляння в полон; б) кількість жертв; в) ступінь жорстокої поведінки представників незаконних збройних формувань «під час» та «після» захоплення військовослужбовців ЗС України в полон; г) ступінь соціальної та фізичної незахищеності військовополонених; д) несподіванка у виборі представниками незаконних збройних формувань з числа захоплених у полон військовослужбовців ЗС України потенційних жертв і об'єктів для знущань; е) відповідність вимог представників незаконних збройних формувань і мотивів їхньої поведінки світовим правовим нормам, що регламентують ставлення до військовополонених.

У ситуації військового полону змінюється структура спілкування між бранцями, вмикається певний психологічний механізм, який можна назвати «петлею страху». Крім того, у ситуації військового полону можна спостерігати поведінку таких трьох типів: 1) регресія зі «зразковою» інфантильністю і автоматизованим підпорядкуванням, депресивні переживання страху, жаху і безпосередньої загрози для життя; 2) демонстративна покірність, прагнення полоненого «випередити наказ і заслужити похвалу» з боку представників незаконних збройних формувань; 3) хаотичні дії протесту, демонстрації невдоволення і гніву, постійні відмови підкорятися, провокування конфліктів із сепаратистами.

6. Стресогенні умови військового полону не залишаються без наслідків на всіх рівнях особистості колишнього бранця (соціально-психологічному, індивідуально-психологічному та психосоматичному) та стають глибокою психологічною кризою. Ця криза вже в мирному житті виявлятиметься в осмисленні й переживанні соціальних стереотипів про військовополонених, засвоєнні соціальної стигми бранця, дисгармонізації «Я-концепції» і порушенні особистісної та соціальної ідентичності.

Саме тому соціально-психологічну модель наслідків військового полону треба розглядати як сукупність трьох рівнів психологічних феноменів: (1) макрорівня (або причинного) рівня, що відображає соціальні та особистісні фактори та сутність становлення «ідентичності полоненого»; (2) основного (або ціннісно-сислового) рівня, що розкриває індивідуальні особливості військовополоненого та типологію його базових психічних процесів та явищ; та (3) мікрорівня (поверхового) рівня, що відображає фізіологічні та поведінкові новоутворення у колишніх військових бранців.

II. Проекція теоретичних положень та висновків, зроблених під час емпіричних досліджень, дозволила виділити, охарактеризувати, розробити та запропонувати:

(а) основні психологічні простори сучасного військового полону: (1) психологічний простір «вибору»; (2) психологічний простір «культурна травма»; (3) психологічний простір «експлуатація»; (4) психологічний простір

«боротьба»; (5) психологічний простір «колаборація»; (6) психологічний простір «релігійна обробка»; (7) психологічний простір «нажива»:

(б) основні психологічні типи командирів військових підрозділів збройних сил Російської Федерації, які утримують українських військовополонених у зоні проведення операції об'єднаних сил: «Вікінг», «Зомбі» та «Робін Гуд»;

(в) основні психологічні типи ватажків незаконних збройних формувань, які утримують українських військовополонених у зоні проведення операції об'єднаних сил: «Джокер» та «Весільний генерал»;

(г) основні психологічні типи командирів підрозділів професійних найманців, які утримують українських військовополонених у зоні проведення операції об'єднаних сил: «Рембо» та «Інквізітор»;

(д) основні психологічні типи колишніх військовополонених: «Невдаха»; «Жертва»; «Мисливець»; «Мазохіст»; «Переможець»; «Вигнанець»; «Скривджений» та «Герой». Доведено, що лише у «Переможця» будуть сильними усі рівні захисту (а отже він не буде схильним до психотравматизації). У інших типів колишніх бранців буде слабким або рівень суб'єктивного контролю, або копінг-стратегії, або соціальна підтримка;

(є) стратегію, основні завдання та принципи реінтеграції до умов мирного життя та постізоляційної допомоги та підтримки колишніх військовополонених.

Потребують подальшого вивчення:

- ✓ питання розробки та впровадження у практику професійно-психологічної підготовки військовослужбовців спеціального курсу виживання в умовах примусової ізоляції;
- ✓ теоретико-методологічні питання оцінки дієвості наданої психологом постізоляційної допомоги та підтримки звільненим з полону військовослужбовцям;
- ✓ питання організації та проведення відновлювального періоду для фахівців, які брали участь у процесі постізоляційної допомоги та підтримки звільненим з полону військовослужбовцям.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Ширококов Ю.М. Теоретичні та прикладні аспекти психології військового полону : монографія. Харків, 2020. 476 с.
2. Кравченко К.О., Тімченко О.В., Ширококов Ю.М. Соціально-психологічні детермінанти виникнення бойового стресу у військовослужбовців – учасників антитерористичної операції : монографія. Харків, 2017. 186 с.
3. Ширококов Ю.М. Між життям та смертю: психологія військового полону. *Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та*

кризовій психології: монографія. Харків, 2017. С. 248—266.

4. Тімченко О.В., Широбоков Ю.М. Психологічна феноменологія сучасного військового полону. *Психологічні технології ефективного функціонування та розвитку особистості: монографія*. Суми, 2019. С. 224—246.

5. Safin O., Timchenko O., Shirobokov Yu. Socio-psychological model of the consequences of military captivity. *Current issues of inclusive tourism introduction in Ukraine and other countries: collective monograph*. Poznań 2019. P. 149—162.

Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку МОН України:

1. Широбоков Ю.М. Психологічні особливості спілкування військовослужбовців в умовах тактико-спеціальних навчань. *Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія*. Харків, 2003. Вип. 1(16). С. 134—140.

2. Широбоков Ю.М. Екстремальні ситуації в діяльності військовослужбовців при виконанні навчально-бойових завдань. *Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія*. Харків, 2003. Вип. 3(18). С. 139—145.

3. Широбоков Ю.М. Прояви девіантної поведінки у військовослужбовців в умовах виконання навчально-бойових завдань. *Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія*. Харків, 2004. Вип. 2(20). С. 211—216.

4. Широбоков Ю.М. Теоретико-концептуальні підходи у дослідженні суїцидальної поведінки військовослужбовців. *Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія*. Харків, 2004. Вип. 3(21). С. 212—217.

5. Широбоков Ю.М., Торяник І.І. Чинники суїцидальної поведінки військовослужбовців. *Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія*. Харків, 2005. Вип. 1(22). С. 121—128.

6. Широбоков Ю.М. Організаційні аспекти надання допомоги військовослужбовцям-суїцидентам. *Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія*. Харків, 2005. Вип. 3(24). С. 194—199.

7. Широбоков Ю.М. Особливості профілактики суїцидальної поведінки військовослужбовців. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія*. Харків, 2005. Вип. 15. Ч. II.— С. 195—199.

8. Широбоков Ю.М., Афанасенко В.С., Кислий В.Д. Види відповідальності в психології та їх діагностика. *Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія*. Харків, 2009. Вип. 3(34). С. 157—169.

9. Широбоков Ю.М. Особливості цільової психологічної підготовки військовослужбовців до можливого захоплення у полон в ході АТО. *Проблеми*

екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. Харків, 2015. Вип. 18. С. 296—304.

10. Широбоков Ю.М. Психологічні характеристики різноманітних видів військового полону. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Психологічні науки: збірник наукових праць*, Миколаїв, 2017. №1(17). С. 227—233.

11. Широбоков Ю.М. Профілактика суїцидальної поведінки у колишніх військовополонених. *Теорія і практика сучасної психології: збірник наукових праць*. Запоріжжя, 2017. № 2. С. 70—74.

12. Широбоков Ю.М. Особливості перебування військовополонених у психологічному просторі ідеологічної обробки в ході проведення антитерористичної операції. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. Херсон, 2017. Вип. 4. Т. 2. С. 158—163.

13. Широбоков Ю.М. Психологічні умови колаборації військовослужбовців, захоплених у полон в зоні проведення АТО. *Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія*. Харків, 2017. № 3. С. 76—85.

14. Shyrobokov Yu. POWs' worries in the psychological choice environment *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія*. Харків, 2017. Вип. 55 С. 307—314.

15. Сафін О.Д., Тімченко О.В., Широбоков Ю.М. До питання про соціально-психологічну модель наслідків військового полону. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Психологія*. 2019. Вип. 2. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2019_2_8.

16. Широбоков Ю.М. Психологічні аспекти соціальної відповідальності військовополонених. *Psychological Journal: Scientific Review / red. S. Maksymenko. № 12. Vol. 5. Kyiv : H. S. Kostyuk Institute of Psychology of The National Academy of Educational Sciences of Ukraine, 2019. pp. 249—262.*

17. Потапчук Н.Д., Тімченко О.В., Широбоков Ю.М. Особливості постізоляційного супровіду осіб, повернутих після примусової ізоляції в умовах гібридної війни. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. Хмельницький, 2019. № 14(3) С. 268—284.

18. Широбоков Ю.М. Особливості застосування фізичного насильства, тортур та жорстокого поводження по відношенню до військовополонених. *Вісник Національного університету оборони України. Зб-к наук. праць*. Київ, 2019. Вип. 3(53). С. 149—157.

19. Широбоков Ю.М. Генезис військового полону у культурно-історичному розвитку України. *Теорія і практика сучасної психології: збірник наукових праць*. Запоріжжя, 2019. № 6. Т.2. С. 183—187.

20. Широбоков Ю.М. Психологічні аспекти творчої діяльності військовополонених в умовах гібридної війни. *Актуальні проблеми психології:*

Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Т. XII. Психологія творчості. Київ, 2020. Вип. 27. С. 268—278.

21. Широбоков Ю.М. Психологічна характеристика використовуваних представниками незаконних збройних формувань методів психологічного впливу на військовополонених. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Т. 9. Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія. Київ, 2020. Вип. 13. С. 400—411.*

Статті у закордонних наукових виданнях:

1. Shirobokov J.N. Psychologické dopady válečného zajetí. *Sciences of Europe. Pedagogical sciences. Praha, 2017. Vol 3. N 13 (13). P. 98—101.*

2. Shyrobokov Yu. Main phases of captivity and peculiarities of their impact on the psyche of the prisoners of war. *Hybrid warfare in Ukraine. Outcomes and recommendations for Europe and the World. Krakow, 2017. P. 158—163.*

3. Shyrobokov Yu. The identity of a prisoner of war in the psychological environment of "cultural trauma" during a hybrid war. *Lepi-Davit Aghmashenebeli National Defense Academy Collection of Scientific Works „Proceedings”. Gori, 2017. P. 34—38.*

4. Широбоков Ю.М. Особливості психологічної допомоги колишнім військовополоненим, в умовах антитерористичної операції. *International scientific journal published under the auspices of NATO Defence Education Enhancement Program. Warszawa, 2018. №1. P. 60—79. Ninejszy portal prowadzony jest w ramach Instytutu Bezpieczeństwa i Rozwoju Międzynarodowego SDirect24. Режим доступу: <https://www.sdirect24.org/natodeepno1>.*

Статті у наукових виданнях, що не входять до переліку МОН України, як фахові з психологічних наук:

1. Широбоков Ю.М., Кислий В.Д. Діяльність харківських психологів в роки Великої Вітчизняної війни. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України. Харків, 2010. №1(3) С. 41—46.*

2. Широбоков Ю.М. Стадії військового полону та особливості їх впливу на психіку військовослужбовців. *Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. Харків, 2016. Вип. 20. С. 313—322.*

Тези доповідей у матеріалах конференцій:

1. Широбоков Ю.М. Особливості психологічної підготовки льотного складу до дій в обставинах захоплення у полон або перебування заручником в умовах антитерористичної операції. *Підготовка військових фахівців у вищих військових навчальних закладах та військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів України: стан, проблемні питання та перспективи вдосконалення: Матеріали міжвід. наук.-практ. конф. (Київ, 16 груд. 2015). Київ, 2016. С. 107—108.*

2. Ширококов Ю.М. Внутрішньогрупова взаємодія фахівців з організації та надання психологічної допомоги військовослужбовцям, які звільнені з полону. *Дванадцята науково-практична конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Новітні технології – для захисту повітряного простору»*: Тези доп. (Харків, 13—14 квіт. 2016). Харків, 2016. С. 443—444.

3. Ширококов Ю.М. Військовий полон, як наслідок порушення психологічної безпеки військ. *Сучасний стан психологічного забезпечення професійної діяльності сил охорони правопорядку*: Матеріали Всеукр. наук-практ. конф. (Харків, 25 лист 2016). Харків, 2016. С. 102—103.

4. Ширококов Ю.М. Військовий полон, як вітальна та екзистенціальна загроза. *Дослідження різних напрямів розвитку психології та педагогіки*: Зб. наук. робіт уч. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 18—19 лист. 2016). Одеса, 2016. С. 40—41.

5. Ширококов Ю.М. Психологічна підготовка військовослужбовців до дій в обставинах захоплення у полон в ході антитерористичної операції. *Інформаційно-психологічний супровід виконання завдань в екстремальних умовах*: Збірка тез допов. Всеукр наук.-практ. круг. столу (Львів, 24—26 лист. 2016). Львів, 2016. С. 38—40.

6. Ширококов Ю.М. Особливості деформації особистості полонених під час перебування у психологічному просторі наживи. *International Scientific-Practical Conference Theoretical and applied researches in the field of pedagogy, psychology and social sciences*: Conference Proceedings, (Kielce, 28—29 Dec. 2016). – Kielce, 2016. P. 284—287.

7. Ширококов Ю.М. Первинна психологічна допомога військовослужбовцям які перебували у військовому полоні. *Педагогіка і психологія сьогодення: теорія і практика*: Зб. наук. робіт уч. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 20—21 січ. 2017). Одеса, 2017. С. 46—47.

8. Ширококов Ю.М. Формування комунікативної компетенції військовослужбовців в ході цільової психологічної підготовки до можливого захоплення у полон. *Роль і місце психології і педагогіки у формуванні сучасної особистості*: Зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф.: (Харків, 13—14 січ. 2017). Харків, 2017. С. 76—77.

9. Ширококов Ю.М. Психологические последствия пребывания заложником или военнопленным. *Проблемы гражданской защиты: управление, предупреждение, аварийно-спасательные и специальные работы*: Мат. Междунар. науч.-практ. конф. (Кокшетау, 17 март. 2017). Кокшетау, 2017. С. 307—308.

10. Ширококов Ю.М. Психологічна допомога військовослужбовцям, які перебували у військовому полоні в зоні АТО. *Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя: психотехнології особистісних змін*: Мат. III Всеукр. наук.-практ. конф. (Суми, 16—17 лют. 2017). Суми, 2017. С. 229—230.

11. Широбоков Ю.М. Моральний компонент в системі психологічних наслідків військового полону. *Перспективні напрямки розвитку сучасних педагогічних і психологічних наук*: Зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 10—11 лют. 2017). Харків, 2017. С. 105—106.

12. Широбоков Ю.М. Особливості перебування військовополонених у психологічному просторі «релігійна обробка». *Сучасні дослідження вітчизняних вчених у галузі педагогічних та психологічних наук*: Мат. Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 3—4 берез. 2017). Київ, 2017. С. 105—107.

13. Широбоков Ю.М. Військовополонені, як психологічний чинник вагомості перемоги над ворогом. *Актуальні питання сучасних педагогічних та психологічних наук*: Зб. наук. робіт уч. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 17—18 лют. 2017). Одеса, 2017. С. 55—56.

14. Широбоков Ю.М. Негативні психоемоційні стани у військовополонених в умовах проведення АТО. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*: Тез. доп. наук.-практ. конф. (Харків, 7 квіт. 2017). Харків, 2017. С. 200—203.

15. Широбоков Ю.М. Військовий полон, як психологічний показник ступеня гуманізації суспільства. *Наукове забезпечення службово-бойової діяльності Національної гвардії України*: VIII Наук.-практ. конф. Національної академії Національної гвардії України (Харків, 30 берез. 2017). Харків, 2017. С. 174.

16. Широбоков Ю.М. Смисложиттєві орієнтації в системі психологічних наслідків військового полону. *Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників психологічних та педагогічних наук*: Зб. тез наук. робіт уч. Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 24—25 берез. 2017). Львів, 2017. С. 24—25.

17. Широбоков Ю.М. Особистісні особливості полонених. *Пріоритети розвитку педагогічних та психологічних наук у XXI столітті*: Зб. наук. робіт уч. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 17—18 берез. 2017). Одеса, 2017. С. 15—17.

18. Широбоков Ю.М. Особливості психологічної підготовки льотного складу до виживання в умовах автономного існування. *Перспективи розвитку озброєння та військової техніки Сухопутних військ*: Зб. тез доп. Міжнар. наук.-техн. конф. (Львів, 11—12 трав. 2017). Львів, 2017. С. 338—339.

19. Король Р.В., Широбоков Ю.М., Павлій Л.В., Потелешенко П.В. Підготовка льотного складу до дій в разі потрапляння в полон. *Новітні технології – для захисту повітряного простору*: тез. доп. Тринадцята наук.-практ. конф. Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, (Харків, 12—13 квіт. 2017) Харків, 2017. С. 84.

20. Широбоков Ю.М. Організація та надання психологічної допомоги військовослужбовцям після їх звільнення з полону. *Сучасні тенденції розвитку*

науки (Ч. II): Мат. Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 15—16 берез. 2017). Київ, 2017. С. 28—29.

21. Широбоков Ю.М. Психологічні аспекти підготовки льотного складу до виживання в умовах автономного існування. *Актуальні питання забезпечення службово-бойової діяльності правоохоронних органів та військових формувань*: Мат. регіон. круг. столу (Харків, 19 трав. 2017). Харків, 2017. С. 82—83.

22. Широбоков Ю.М. Військовополонені, як показник «ціни» бойових дій. *Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення*: Мат. Всеукр. наук.-практ. конф. (Маріуполь, 9 черв. 2017). Маріуполь, 2017. С. 166—168.

23. Широбоков Ю.М. Психологічні особливості реінтеграції військовослужбовців звільнених з полону. *Актуальні аспекти психологічного забезпечення професійної діяльності сил сектору безпеки та оборони України*: Мат. V Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 29 лист. 2019). Харків, 2019. С. 43—46.

24. Широбоков Ю.М. Психологічна підготовка курсантів до виживання в умовах примусової ізоляції. *Актуальні питання забезпечення службово-бойової діяльності сил сектору безпеки та оборони України*: Мат. регіон. круг. столу (Харків, 19 квіт. 2019). Харків, 2019. С. 246—247.

25. Широбоков Ю.М. Постізоляційна підтримка військовослужбовців, які перебували у примусовій ізоляції в умовах гібридної війни. *Сучасна війна: гуманітарний аспект*: Мат. наук.-практ. конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба. (Харків, 28—29 трав. 2019). Харків, 2019. С. 85—87.

26. Широбоков Ю.М. Особливості медико-психологічної постізоляційної допомоги та підтримки колишніх військовополонених на етапі невідкладного реагування. *Сучасна війна: гуманітарний аспект*: Мат. наук.-практ. конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба. (Харків, 21—22 трав. 2020). Харків, 2020. С. 142—146.

27. Широбоков Ю.М. Психологічні особливості командирів НЗФ, які утримують українських військовополонених. *Актуальні питання забезпечення службово-бойової діяльності сил сектору безпеки та оборони України*: Мат. регіон. круг. столу (Харків, 24 квіт. 2020). Харків, 2020. С. 241—245.

28. Тімченко О.В., Широбоков Ю.М. Медико-психологічна постізоляційна допомога та підтримка на етапі перебування звільнених з полону військовослужбовців у лікувально-реабілітаційних центрах. *Інтеграційний розвиток особистості та суспільства: психологічний і соціологічний виміри*: Мат. II міжнарод. наук.-практ. конф. (Одеса, 12 черв. 2020). Одеса, 2020. С. 273—276.

АНОТАЦІЯ

Широбоков Ю.М. Психологія військового полону. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах». – Національний університет цивільного захисту України, Харків, 2020.

Дослідження присвячено проблемі військового полону. В роботі подано стислий огляд генезису проблеми ставлення до полону та до військовополонених. Для вирішення поставлених у роботі завдань було обстежено 694 колишніх військовополонених, яких було звільнено з полону впродовж 2015–2019 років (643 особи (92,7 %) – військовослужбовці Збройних Сил України та 51 особа (7,3 %) – бійці добровольчих батальйонів). Проведений аналіз дозволив поділити сучасний військовий полон на три основні види: «військовий підрозділ», «професійні найманці» та «бандформування». Встановлено основні стадії військового полону. Визначено фази військового полону. Виявлено інституційне середовище, яке складає простір полону. Визначено психологічні особливості командирів підрозділів, у полоні яких перебувають українські військовослужбовці, та виділені основні типи катів, які застосовують незаконні методи впливу. Розроблено соціально-психологічну модель наслідків військового полону та виділені рівні психологічних феноменів, що входять до складу цієї моделі. Визначено стратегію, основні завдання та принципи реінтеграції колишніх військовополонених до умов мирного життя.

Ключові слова: військовий полон, військовополонені, операція об'єднаних сил, антитерористична операція.

SUMMARY

Shyrobokov Yu.M. Psychology of military captivity. - Qualified scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation for the degree of Doctor of Psychology, specialty 19.00.09 - "Psychology of activity in special conditions." - National University of Civil Protection of Ukraine, Kharkiv, 2020.

The study is devoted to the problem of captivity. The paper gives a brief overview of the genesis of the problem of treatment of prisoners and prisoners of war, identifies the psychological features of the treatment of prisoners of war, both by the enemy and by their own country at different stages of its cultural and historical development.

To solve the tasks set in the study, 694 former prisoners of war were examined, who were released from military captivity over 2015-2019.

From the total number of persons under study (n = 694), 643 persons (92.7%) are military personnel of the Armed Forces of Ukraine and 51 persons (7.3%) are fighters of volunteer battalions ("dobrobativtsi").

The conducted analysis made it possible to divide the modern military captivity

into three main types: 1. Military captivity by the psychological type “military unit” (unit staffed by military personnel of the active army of the Russian Federation). 2. Military captivity by the psychological type "unit of professional mercenaries" 3. Military captivity by the psychological type "gang formations" (formed from the criminal elements and local residents).

It has been found that each military man who was captured during the hostilities subsequently passed 4 main stages of military captivity: I stage - the stage of being captured and transported to the place of constant detention; II stage - the stage of the first interrogation; III stage - the stage of direct detention in captivity; stage IV - the stage of exchange of prisoners and returning home.

Based on the conducted analysis, it has been found that the process of being in the prisoner of war status has certain phases of development: I phase is the phase of vital reactions. II phase - the phase of shock with manifestations of super-mobilization. III phase - the phase of psychophysiological demobilization. V phase - the phase of restoration of the psychophysiological state. VI phase – the phase of conflictogenity.

It has been found that the purpose of capture, the institutional environment (a complex of fundamental rules that determine the framework of a military man’s behavior and form the basis of his life activity in conditions of captivity), as well as the detention regime, custody, nutrition and forced labor, form the space of captivity. Among the main psychological spaces of modern military captivity, the following have been defined and characterized: (a) the psychological space of “choice”; (b) the psychological space “cultural trauma”; (c) the psychological space of “exploitation”; (d) psychological space “struggle”; (e) psychological space “collaboration”; (f) the psychological space “ideological (religious) processing”. It is in this space when the tasks of “brainwashing” of prisoners of war; (g) the psychological space “lucre”.

In order to define the consequences of military captivity, all prisoners of war can be divided into groups according to their behavior in captivity: 1. The group of impatiently desperate. 2. The group of steadfast. 3. The group of "rebellious". 4. Other military personnel.

The psychological peculiarities of the commanders of the military units of the Armed Forces of the Russian Federation ("Viking", "Zombie" and "Robin Hood"), the leaders of illegal armed groups of the quasi-republics of the DPR / LPR ("Joker" and "Wedding General") and mercenaries (“Rambo” and “Inquisitor”), whom the Ukrainian military personnel were captured by have been defined.

Surveys of the military personnel who returned from captivity made it possible to identify the main types of executioners who use the illegal methods of influence (humiliation, bullying, battering, torture, etc.) towards the prisoners of war. Therefore, all executioners were conditionally divided into four types: “Coward”, "Pros", “Avenger”, and “Sadist”.

A socio-psychological model of the consequences of military captivity has been developed and the levels of psychological phenomena that compose this model have been singled out: (1) the macro level (or causal); (2) the main (or value-

semantic); and (3) the micro level (superficial).

The strategy, the main tasks and principles of the reintegration of former prisoners of war into the conditions of peaceful life.

The complex of measures for the reintegration of former prisoners of war into a peaceful life will include: 1. Medical support and treatment. 2. Legal assistance. 3. Social assistance. 4. Psychological assistance.

Key words: military captivity, prisoners of war, operation of the combined forces, anti-terrorist operation.

Підписано до друку 20.08.2020 р. Формат 60x84/16.

Папір 80 г/м². Друк ризограф. Авт. арк. 1,0

Тираж 100 прим. Вид. № 37/15. Зам. № 725/15.

Сектор редакційно-видавничої діяльності

Національного університету цивільного захисту України

61023, м. Харків, вул. Чернишевська, 94